

Елисавета Мусакова (София, България)

МИНЕЙНИЯТ КОМПЛЕКТ НА ВРАЧАНСКИЯ МАНАСТИР ОТ НАЧАЛОТО НА XVII В.

Преди няколко години, в един кратък разговор проф. Светлина Николова прие с удоволствие съгласието ми с нейните палеографски доводи за идентифицирането на двама книжовници с името Висарион, работили в Слепченския манастир през XVI в. (Николова 1996). Затова избрах предложена-та тук статия, извадка от все още непубликувана студия, да бъде от подобно естество. Нейното далечно начало е в наблюдение, направено през 2008 г. и отразено в доклад¹, обхващащ поредицата от минеи *НБ138, 139, 141, 162, 146, 169, 168*, съответно за октомври, ноември, февруари, март, юни, юли и август, много сходни по общото си оформяне и почерци. Междувременно Дилиана Радославова беше започнала проучване на същата група ръкописи в своята докторска дисертация², наскоро издадена като книга (Радославова 2020). През август 2010 г. отбелязах за проучване минея за септември *НБ165*, прибавен към останалите през 2012 г., като така ръкописите станаха осем. Тук ще бъде представена по-подробно тази част от студията, която се спира върху процеса на тяхното изработване.

ПОДПИСАНИТЕ РЪКОПИСНИ МИНЕИ: ЙОВ ШИШАТОВАЦ И ДЯК ДРАГУЛ

Книжовникът Йов Шишатовец е оставил името си в минея за февруари от 1608 г., *НБ141* (ил. 1), преписан по поръчка на игумена Варлаам³ (Цонев

¹ Изнесен през 2009 г. на XVIII Интердисциплинарен колегиум по старобългарска литература и култура.

² Благодаря ѝ за предоставения още навремето пълен текст. Въпреки споделяните оттогава и до днес съображения и мнения изводите в нашите изследвания са независими едни от други.

³ За бележката на книжовника вж. Христова и др. 2004: № 256.

1910: 100–101; Ангелов 1977: 119; Ангелов 1981: 324; Христова и др. 1982: 154, № 418). Боню Ангелов атрибуира на Йов служебния миней за март от същата година, *НБ162* (Ангелов 1977: 119; Ангелов 1981: 322)⁴ (ил. 2), в чиято анонимна бележка-колофон се повтаря името на поръчителя – игумена йеромонах Варлаам, но се съобщава и мястото на писане – храма на св. Троица, близо до град Враца (Христова и др. 2004: № 257). Мнението на Б. Ангелов⁵ може да се подкрепи с още детайли: и в двата ръкописа редовете са 29; и двата започват с еднотипна плетенична заставка; с еднакъв тип писмо и по подобен начин са оформени заглавията на отделните служби. Б. Ангелов с основание предполага, че в манастира е бил изработен по-голям комплект, части от който е вероятно да са се запазили, но не са му познати (Ангелов 1981: 324). Предпазливост при атрибуцията проявява Д. Радославова не само поради силното избледняване на мастилото в ръкописа, но и защото намира разлики спрямо писмото във февруарския миней. Тя допуска, че ръкописът може да е писан от самия игумен Варлаам или от писач на име Рацо, чиято бележка на л. 63б досега не е регистрирана (Радославова 2020: 79).

В миней *НБ141* сегашният начален лист е от миней за октомври *НБ138*⁶. Началните листове на февруарския миней на Йов са изписани с по-различен дуктус, с колеблив наклон на писмото, но от л. 11б нататък почеркът започва плавно да се „изостря“ и да клони по-систематично надясно и така е изписана по-голямата част от ръкописа. Другият негов известен ръкопис е *Боянският поменик*, започнат през 1612 г., подписан от „грешния“ и „непотребен“ Йов, дошъл от град Темишвар, който си починал от пътна умора близо до град София, в храма наречен „Витошката Богородица“, близо до село Драгалевци (Станчева, Станчев 1963; Христова и др. 2004: № 261). Връзката между Йов от Темишвар и Йов Шишатовец – името в приписката към февруарския миней, е направена от Б. Ангелов (1981: 324).

Още един подписан ръкопис от оформящата се серия е минейт за август *НБ168* (ил. 3), с колофон от 1609 г. на дяк Драгул от с. Камено поле, преписал ръкописа по „настоянието“ на очевидно същия игумен Варлаам в същия врачански манастир „Св. Троица“ (Христова и др. 1982: 155, № 420; Христова и др. 2004: № 258). Сравнението с миней *НБ169* (ил. 4) показва пълно сходство в общото оформяне на текста, както и голяма близост по отношение на писмото – или, както е отбелязал Беньо Цонев, ръкописът е „еднакъв с предния“ (Цонев 1910: 114).

⁴ За ръкописа вж. Цонев 1910: 110–111; Христова и др. 1982: 155, № 419.

⁵ Вж. и Христова и др. 1982: 155.

⁶ Л. 91а, с началото на службата за Благовещение, е също от друг ръкопис, чийто почерк не съпада с никой от останалите книжовници, работили във Врачанския кръг, вж. Радославова 2020: 78.

ПОДВЪРЗИИТЕ

Подвързиите на *Боянския поменик* (Станчева, Станчев 1963: ил. на с. 7) и на минея за февруари, с накратко представени тук особености, допълват характеристиката на ръкописите, излезли изпод ръката на Йов. Първата подвързия е запазена в своя оригинален вид, докато втората е реставрирана: върху нова основа е залепена кожа с монтирана отгоре оригиналната кожа⁷. Основната композиция е аналогична в двете подвързии: в централното поле върху кожата на горния капак на *Боянския поменик*, оградено с двойни бордюри по късите страни, е оформен равнораменен кръст от подлепени отгоре парчета, щамповани с бордюрен щемпел⁸ от виещ се в кръгове ластар. Украсата на подвързията на *НБ141* включва равнораменния кръст също в правоъгълно поле, затворено отдолу и отгоре с два къси бордюра. Кръстът е очертан с тройна връзана линия и е запълнен с бордюрен щемпел, чийто мотив е виещо се в кръгове стъбло с излизаци от него малки пъпки, идентичен с щемпела на кръста върху *Поменика*. Няма съмнение, че двата ръкописа са били подвързани на едно място, но точно кога и къде, е трудно да се установи, макар че отговорът би осветлил допълнително не само историята на ръкописите, но и връзките между манастирите.

Тъкмо подвързията доведе до включване в групата на септемврийския миней *НБ165* (Цонев 1910: 112–113). Върху нея се повтарят част от дребните щемпели в другите две подвързии и бордюрният щемпел с виещото се в кръгове стъбло. Кръстовидната фигура в централното поле върху кожата на левия (горния) капак, оградено, както и в горните случаи, с по два къси бордюра, е образувана от централен кръгъл щемпел „розета“ и щемпели „трилистник“. Кръстът, заемащ средата на полето върху кожата на десния капак, е оформен от вертикално стъбло, запълнено с виещия се в кръгове ластар, докато щемпелите „трилистник“ поемат ролята на хоризонтално рамо на кръста, т.е. тази фигура показва най-добре общите особености в трите подвързии.

ИЗБОРНИЯТ МИНЕЙ И НЕГОВИЯТ КНИЖОВНИК

Минеят за септември *НБ165* (ил. 5) е отправна точка за частичното възстановяване на врачанския минеен комплект, предположен от Б. Ангелов. Ръкописът е запазен в оригиналния си вид. Началният му лист се открива в днешния л. 117 на минея *НБ169*, с отбелязана тетрада ѧ и липсваща горна

⁷ Тази реставраторска практика в Народната библиотека в един определен период е била опорочена чрез произволното апликиране на части от оригинални подвързии върху реставрирани ръкописи; има основание да смятаме, че по щастлива случайност минеят *НБ141* е получил обратно своето собствено облекло.

⁸ Вж. Станчева, Станчев 1963: 7 и ил. на същата страница.

част, в която е имало заставка. Изглежда, че при постъпването в библиотеката първите листове вече не са били прикрепени към тялото на ръкописа и затова сега септемврийският миней започва със стихирите и част от втората и третата паримия за празника на 1. IX. На л. 8а–12б след 6. песен на канона са поместени проложните четива за празниците Начало на индикта, Иконата на Богородица Миасинска, Памет за големия пожар („Великия палеж“) в Константинопол, Памет на св. Симеон Стълпник и майка му, преподобна Марта, св. Евангий, Успение на Иисус Навин, 40 деви постници и техният учител Мамон дякон, също и мъчениците Евод, Калист, Ермоген. До л. 12б пише една ръка, с писмо, което може да се нарече изрядно – буквите имат постоянен десен наклон, еднаква големина, а дуктусът е по-скоро бавен, почти без бързописни движения на перото (ил. 6). Ясно се вижда, че тези листове са рязани по протежение на цялото вътрешно поле и залепвани за основната хартия на ръкописа, която се различава и по цвят. Още от пръв поглед се натрапва близостта на типа писмо и начинът на писане с миней на дяк Драгул (за него по-нататък). От л. 13а следват листове, писани от друг писач, чийто почерк е изключително близък до този на Йов Шишатовач. Той изписва края на службата и продължава със службите за всеки ден до 6. IX. включително, до л. 50б. На л. 51а виждаме отново първата изрядна ръка с края на службата за 1. IX., който е задраскан, но е оставен текстът за следващия поред празник – Предпразненство на пресветата Богородица и мъченик Созонт, 7. IX. Следващата служба е за Рождество Богородично на 8. IX., като текстът, писан от тази ръка, завършва на л. 66б, за да бъде дописан от л. 67а край на службата с ръката на втория книжовник. Отново са допълнени службите за дните до 12. IX., като на л. 97а се появява първата ръка, със задраскан край на службата за 8. IX., след който почва службата за Обновление на светото Възкресение Христово, свещеномъченик Корнилий и Предпразненство на Честния кръст, 13. IX. Без да изреждам всички листове с двата почерка в останалата част на ръкописа, ще посоча само, че на първата ръка принадлежат още текстовете на службите за Въздвижение на Честния кръст, 14. IX., и Успение („Представление“) на св. Йоан Богослов, 26. IX., като след тази служба започва службата за апостол Тома, 6. X, чието начало е било покрито с хартия, която впоследствие се е отлепила.

Същият начин на слобяване се установява за ръкописите *НБ138* и *НБ139*⁹ – миней за октомври и ноември. Тяхното наклонено надясно писмо е дело на същата първа ръка от горния ръкопис (ил. 7, 8) и на още една, а възможно и две ръце, всички повтарящи се и в двата ръкописа (ил. 9, 10).

⁹ За ръкописите вж. Цонев 1910: 99–100. Б. Цонев не е отбелязал приликата между тях.

За да се установят точното съдържание на ръкописите и листовите, писани от съответните книжовници, беше необходима изключително досадна и излишна работа поради направената преди години реставрация, преди която листовите са били неправилно подредени¹⁰. Това се отнася и до част от другите обсъждани минеи. При понякога трудно различимите индивидуални особености става дума за два типа полуустав с изразен десен наклон, водени от уверена ръка. Дялът с изрядното писмо, с остро отсечени под ъгъл краища на буквените стъбла, постоянен наклон и ъгловатост на формите, присъщи черти и на писмото в съответните части на *НБ165*, включва следните листове в минея *НБ138*¹¹: лл. 13, 17, 26–27, 73–83, 102–105, 141–153. От ръката на втория книжовник (или на двама книжовници) са съответно лл. 1–12, 14, 17–25, 28–72а (л. 72б е празен), 84–101, 106–140, 154–180.

В минея за октомври *НБ138*, над началото на службата за св. Петка се виждат редове, съдържащи края на друга служба, върху които личат следи от лепило – свидетелство, че там е била залепена хартия, вероятно свалена при реставрацията на ръкописа или отлепила се преди това. Началото на службата за св. Лука (18.Х.) липсва, но след края ѝ е поместено заглавието на службата за св. вмчк Димитър (26.Х.), което, заедно с първите стихове, е отново покрито със следи от лепило.

В минея за ноември *НБ139* л. 83а, който оригинално е бил началният лист със службата за св. Козма и Дамян (1.ХІ.), съдържа редовете с края на службата за св. Димитър – те са оградени с червена рамка и върху тях е била залепена хартия, от която са оцелели малки части, достатъчни, за да покажат фрагменти от плетенична заставка, т.е. страницата е преправена, за да стане уводна в служебния миней за ноември. Този миней е изработен по същия начин както *НБ138*, даже с още по-ясни следи от сглобяване. Книжовникът, отбелязан като втори за предишния ръкопис, е изписал л. 4–26б (л. 26а е празен), 38–45, 57–64а (л. 64б е празен), 80–82, 86, 88–93а (л. 93б е празен), 100–115, 136–181а (последният, л. 181б, е празен); дяловете на „изрядния“ книжовник обхващат лл. 1–3, 27–37, 46–56, 65–79, 83–85, 94–98, 116–135. Лист 87 е изписан от друга ръка и не принадлежи на ръкописа. Също от друга ръка, силно напомняща и изрядното писмо, и писмото на дяк Драгул, е л. 99, който съдържа стихирите за същия празник, съвпадащи

¹⁰ Драстичен пример е влагането на форзаци (л. 15, 16) между листовите с текст в *НБ138*. Съдейки по старата номерация на листовите, явно още Б. Цонев ги е оставил, без да ги подреди и само отбелязва: „Листи разбъркани и разметешени“ за минея *НБ139* (Цонев 1910: 99). Вж. приложенията в края; за улеснение са дадени само имената на светците/празниците.

¹¹ Номерацията на листовите е според последната фолиация, направена от мен с черен молив при прегледа на ръкописа и коригираща грешки в старата, нанесена със син молив.

с текста на л. 3б и л. 85аб, т.е. този лист е от друг миней със служби за ноември¹².

В ръкописа *НБ139* е налице тройна номерация на тетрадите – една, от края на тетрада $\overline{\text{в}}$ до началото на тетрада $\overline{\text{к}}$, е нанесена от писача на минея, който ще бъде наречен „изходен“. Номерация с малки червени буквени цифри е нанасяна в долните външни ъгли, непосредствено под текста, на първи и последен лист в тетрадата. Тя започва от самото начало на минея (л. 83а), не се открива за тетради $\overline{\text{в}}$, $\overline{\text{г}}$, $\overline{\text{д}}$ и $\overline{\text{е}}$ и достига до началото на тетрада $\overline{\text{к}}$, последната за ръкописа. Съдейки по лакуните в текста, липсват листове в петата тетрада и по-голямата част от листовите в шестата. Отделна номерация е нанесена с мастилото на текста, който попълва изходния миней, и тя започва също от $\overline{\text{а}}$, но от мястото, откъдето започва работа вторият книжовник. Нейната последователност, която се губи при четвъртата тетрада, стига до тетрада $\overline{\text{г}}$, в която е отбелязан само краят (л. 167б). След тази тетрада, маркирана и с червените буквени цифри, до края на ръкописа единствената номерация е с червеното мастило. Тетрадите, добавени към първоначалния ръкопис от втория книжовник, са съставени от по осем листа.

По всичко изглежда, че червената номерация е правена от втория книжовник, когато ръкописът е бил приготвян за съшиване, но в сегашното му състояние, с разбъркани листове и трудност да се установят точно липсите, не става ясно какво е отброявано. Дяловете $\overline{\text{а}}$ и $\overline{\text{г}}$ са от по 12 листа; $\overline{\text{в}}$, $\overline{\text{д}}$, $\overline{\text{е}}$ – от 10 листа; $\overline{\text{ж}}$, $\overline{\text{з}}$, $\overline{\text{и}}$, $\overline{\text{к}}$ – от 8 листа; в останалите – където най-вероятно има липси – листовите варират между 4 и 6, а за първата свезка се получават дори 13 листа.

Начинът на допълване на службите не оставя съмнение, че листовите, писани от първата ръка, първоначално са принадлежали на друг, самостоятелен ръкопис. Както от описанието на *НБ165*, така и от направените в приложенията уточнения се вижда, че с малки липси пред нас са три минея – за септември, октомври и ноември, със служби за всеки ден. В ръкописа *НБ138* има указание, оставено от писача, че е поместена отделно службата за св. Йоан Рилски и запазената от нея част се намира на л. 180. Отбелязаните особености на л. 73а и 105б в същия ръкопис (вж. Приложение 1) и номерациите на тетрадите са категорично свидетелство, че ръкописът е бил комплектуван от една налична вече част, към която са били дописани останалите служби. Фактите, че в нея началото на службата за св. Димитър идва непосредствено след службата на ев. Лука, че след службата за 26.ІХ. следва служба за 6.Х., че след службата за св. Димитър, чийто край е в минея *НБ139*, следва службата за св. Безсребърници Козма и Дамян, гово-

¹² Потвърдено и от водния знак *корона*, който не се среща на друго място в ръкописа и за който се намери само общ тип със Станковић, МСПЦ: № 923 (1615/25).

рят, че приспособеният ръкопис е съдържал служби за избрани празници. За този изходен ръкопис с подобрени служби за месеците от септември до ноември – според запазените части – изглежда подходящо определението избран миней (Станчев 2003: 135)¹³. Писачът, чийто почерк има толкова ясно изразен стил, смятам, че е книжовникът Петър даскал.

Неговата дейност като писач, с единствен подпис в апостола *П27* от 1598 г. (Цонев 1920: 19) (ил. 11), се просветлява постепенно. Атрибуция на ръкописи *НБ876*, *318* и *3186* направи Даринка Караджова (Караджова 1995: 231–233)¹⁴. На същата ръка принадлежи евангелие, запазено в три фрагмента, неидентифицирани досега като части от един ръкопис – *НБ451/389*, *НБ61* и *НБ78*, както и оставащото под въпрос евангелие *Цет8(9)* (Moussakova 2021)¹⁵. Палеографските доводи за направените от мен атрибуции почиват преди всичко на отъждествяването на почерка в подписания апостол с изходния миней и фрагментите от евангелие. Съпоставителният анализ позволи да се открият някои индивидуални особености на изрядното, наклонено вдясно и с геометричен облик писмо, отличаващо ръкописите на книжовника: например при писането на ζ след λ , ϵ , η , ω писачът или директно допира двете графемни, или много прецизно ги съчетава по такъв начин, че скосеното в края си стъбло на предшестващата е успоредно на вмъкващата се и почти допираща се до него горна част на графемата ζ , като при това нейната горна хоризонтална черта понякога стои съвсем леко по-ниско от предходната буква. Също така при движението на перото за изписване на δ с триъгълна петлица много често перото описва отчетлив ъгъл отляво, докато отдясно, където оставя дебелата линия, то леко се завърта и при прехода се получава леко заоблена форма. За сравнение, при дяк Драгул, чийто маниер на писане на моменти е съвсем близък до този на Петър даскал, по-заобленото начертание може да се падне или от едната, или от другата страна, а при двойката, образувана от графемите за ζ и гласна, или липсва прецизността в тяхното свързване, демонстрирана от Петър, или изобщо не се използва такъв начин на композиране. При това и Драгул, и етрополският йеромонах Даниил, другият книжовник, който следва „нормата“ на Петър¹⁶, пишат самата буква по-различно. За характерния облик на почерка допринася ограничаването на серифите в буквите τ , ϕ , ψ до размери, които не натежават в общата конфигурация на буквата.

¹³ Благодаря на Мария Йовчева, която ме насочи към цитираната статия.

¹⁴ За зографските ръкописи вж. Райков и др. 1994: 37 (ръкописът е приписан на Даниил Етрополски), 109–110 (ръкописът е определен като етрополски).

¹⁵ За ръкописа вж. Ракић 2012: 118–119, 210–211, сл. 139, 140; Otašević, Rakić, Špadijer 2016: 386–388, No. 73, сл. 101.

¹⁶ По въпроса Радославова 2020: 69–74, 77, 80, 84–85. За ръкописите на Даниил вж. Райков 1971; Мусакова 2011; Радославова 2020: 69–77, 84–86, 88–95, 101–109.

Според Д. Радославова писмото в изходния миней, което тя характеризира със стабилност на линията, постоянен ъгъл на изписване, право изчертани линии на хастите и хоризонталните черти, издълженост на буквената форма и по-голяма гъстота на букви в реда¹⁷, се отличава както от подписания апостол на Петър, така и от писмото на Драгул, поради което тя продължава да смята за анонимен книжовника на изходния (изборен) миней (Радославова 2020: 83). За ръкописи на Петър Д. Радославова приема минея за април, писан за Елешнишкия манастир „Яковщица“, Ц93 с изписания на кръст подпис Петър на последната страница и минеите за юли и август, подвързани в тома *НБ155* (Радославова 2020: 60–61)¹⁸. Съмненията на Д. Радославова по отношение на изходния миней като дело на Петър даскал са основателни при неговото съпоставяне с Ц93, а и с атрибуираните на книжовника евангелия *НБ876*, *318* и *3186*. Намирам обаче, че особено в последното от тях има определени разлики спрямо писмото в апостола *П27*, които, ако не се приемат като възможни вариации в почерка на един писач в по-продължителен период от време, трябва да се отдадат на друга ръка¹⁹.

КОЛКО КНИЖОВНИЦИ СА ИЗРАБОТИЛИ ОСЕМТЕ МИНЕЯ?

Изложената дотук информация разкрива една интригуваща картина, допълнително обърквана при реставрацията на ръкописите. За по-нагледно, при едно предварително групиране на ръкописите в първата група попадат минеите „тип Драгул“ (*НБ138*, *139*, *146*, *168*, *169*), а в другата – тези от „тип Йов“ (*НБ141*, *162*, *165*).

1. Минеите „тип Драгул“

Въпреки увереността на Б. Цонев в идентифицирането на един и същи книжовник в юлския миней *НБ169* и минея за август *НБ168*²⁰, след многобройни съпоставки на дигитални образци от двата ръкописа, както и от другия подписан ръкопис на дяк Драгул – част от сборника *НБ277* (Христова и др. 1982: 154, № 417; Христова и др. 2004: № 255) – остава впечатлението, че двата минея са дело на двама книжовници, като и в двата ръкописа се спазват с изключителна последователност едни и същи книжовни правила, простиращи се от „дизайна“ на книгите до спецификите на дуктуса. Основна разлика се вижда в ъгъла на писане, по-близък до прав в *НБ168*, но с не-

¹⁷ Описанието напълно съответства на писмото в пловдивския апостол.

¹⁸ И тук е използвана същата завършителна формула както в ръкописите на дяк Драгул и Петър даскал.

¹⁹ Във втория от двата зографски ръкописа използването на черно и почти оранжево мастило го отличава от всички останали, засега свързани с Петър даскал.

²⁰ Прието в Христова и др. 1982: 186, № 502 (*НБ169* вероятно е писан от дяк Драгул) и в Радославова 2020: 81.

равномерен наклон при отделни букви, докато в *НБ169* равномерният десен наклон и „остротата“ на писмото много повече се доближават до начина на писане на Петър.

Подписът на дяк Драгул е достатъчно наглед свидетелство за неговия маниер, но както и в ръкописа на Йов, първите листове в *НБ168* сякаш са дело на друга ръка: почеркът е по-скоро прав, височините на буквите не са съвсем еднакви, мастилото е светло. На отделни места още преди л. 7 почеркът започва да клони надясно, постепенно се регулират междубуквените разстояния и височините на буквените стъбла, за да се стигне до равномерно писан текст, с постоянен лек десен наклон на писмото. Тези особености се потвърждават и при сравнение с частта на Драгул в *НБ277*, поръчан все от същия Варлаам²¹. Частта на Драгул носи същите декоративни особености, както и минеят за август – орнаментиката, използвана в инициалите, червеното запълване в знаците „титла“, маркиращи край на текст, декоративното оформяне на текстовата колона в край на по-голям дял от ръкописа. Еднакви (с малки разлики в изнасянето на надредни знаци) са завършителните формули: БЪ ДА ПРѢСТН ПНСАВШѢ. Н БЪ ДА СПѢТЬ ЧЕТОУЩѢ. Тази формула е използвал на два пъти Петър даскал – в *П27* и в *НБ876*. При цялата калиграфски издържана работа трябва да се отбележи непостоянството в почерка: в малкия обем текст, запазен в *НБ277*, особено силно се натрапват страниците и даже отделните редове, в които писмото е забележимо по-широко, с по-изявен квадратен модул на отделни букви, спрямо стесняващите се букви, когато писмото става по-сбито, с по-отчетлив десен наклон. При измерване такива разлики се забелязват например в буквите н и п с преобладаваща ширина 3 мм в първите случаи и преобладаваща ширина 2 мм във вторите. Отново, както при Йов, е трудно да се установи рязък преход между двата варианта на писане, така че вероятно и тук по-скоро става дума за варибилност на писмото, получаваща се при сблъсък на привична и вторично усвоена (наложена?) писаческа норма. Тези общи колебания в почерка правят все пак най-приемливо атрибуирането на дяк Драгул на минея *НБ169*. На неговата ръка, или на писач, близко следващ същата норма, вероятно принадлежи и споменатият лист от още един ноемврийски миней. Водният знак *корона* на този лист е идентичен с водния знак на част от листовите в минея *НБ168*, а друг тип *корона* носят листовите в *НБ277*.

В ръкопис *НБ168* е подвързан като първи липсващият лист от *НБ138* с края на службата за св. Петка и началото на службата за св. Лука (18.Х.), а в ръкопис *НБ141* началният лист е част от службата за св. Юстина (2.Х.), изписана от ръката на книжовника, допълвал текстовете в *НБ138* и *НБ139*²².

²¹ За текста вж. Христова и др. 2004: № 255. Самият ръкопис, изглежда, е конволют.

²² Същия извод с палеографски анализ вж. в Радославова 2020: 81–82.

Смесването на листове още при приемането на ръкописите в Народната (тогава) библиотека е индикация, макар и слаба, за тяхното постъпление от едно и също място. Така се дооформя работната хипотеза, че всички изброени дотук ръкописи са части от комплекта, предположен от Б. Ангелов и изработен за врачанския манастир „Св. Троица“ през 1608–1609 г. Ще добавя, че лист от службата за ап. Тома открих в папките с неописани и неидентифицирани фрагменти – той съдържа останалата част от 3. песен, до началото на 6. песен, т.е. следва л. 13 от ръкопис *НБ138*.

Ръкописите, които продължават линията, подадена от минеите на дяк Драгул, са двата минея за октомври и ноември, за които Б. Цонев отбелязва двама книжовника само във втория (Цонев 1910: 99–100). На книжовника, допълвал по-стария ръкопис, който следва дяк Драгул (по-скоро Петър даскал в нормата и стила на писмото), може да се атрибуира минеят за юни *НБ146*²³ (ил. 12). Датировката на паметника от началото на XVII в. (Христова и др. 1982: 182, № 487)²⁴ се потвърждава от водните знаци, които напълно съвпадат с тези от хартията на допълващите листове в *НБ138*. Минеят е оформен с 29 реда на страница, както и Йововите минеи, и като цяло изработката му показва високата степен на нормиране в изследваната книжовна практика. Началните листове на *НБ146* са загубени, на първите четири е поместена, без началото, службата за свщмчк Тимотей (10.VI.), крайт също липсва – последната служба е за св. Самсон Страноприимец, запазена до началото на 8. песен. Няколко липси има и вътре в текста – по-голямата част от службата за преп. Тихон (16.VI.), службата за мчци Мануил, Савел и Исмаил (17. VI.) е запазена от края на 6 песен²⁵, липсва и малка част от службата за св. Йоан Кръстител (24.VI). При съвременното подвързване на ръкописа са разместени листове – службата на св. мчца Агрипина (23.VI.) прекъсва на л. 45б, за да продължи на л. 47а; службата за мчца Феврония (25.VI.) започва на л. 61б, но след л. 62 продължението ѝ е на л. 4б, след което продължава и завършва на л. 63 и 64. За допълнените части на този миней и минеите за октомври и ноември са много характерни малките червени инициали с растителна орнаментика от клонки с издължени извити листа в основата на буквата, комбинирани с пъпка в началата на службите

²³ Идентичност на почерците установява и Радославова 2020: 82–83. Многократното анализиране на дуктуса показва несъмнени разлики вътре в самите ръкописи, които, ако не произтичат от участието на двама писачи, говорят за променлив дуктус в почерка на този анонимен книжовник.

²⁴ Писмото е определено като средногорски тип, което показва колко неуточнени са използваните в българската наука палеографски термини.

²⁵ Тези листове попадат в края на тетрада IX и в тетради X и XI, на които със сигурност липсват първите и последните листове, тъй като липсва номерацията в иначе изрядно спазваното номериране на тетрадите в долните външни полета на всеки първи и последен лист.

и големите червени инициали с по-богато разгърната растителна украса, бележещи паримиите. В основния текст се открояват широко изписаните, декоративни букви „омега“, бързописното „а“, подобно на днешната ръкописна буква с широко изнесено и двойно огънато стъбло, издължените във формата на легнал S знаци „титла“, отбелязващи край на стих.

Изводите от палеографския анализ за момента изглеждат така: в ръкописите *НБ138* и *НБ139* допълването на изборния миней е направено от един книжовник, като писмото е малко по-дребно и по-равномерно в *НБ138*; някои разлики в дуктуса допускат сътрудничество на двама писачи, като от същата ръка (или ръце) са допълнени службите в *НБ146*.

2. Минейте „тип Йов“

Както беше казано, единственият подписан с името на Йов миней е този за февруари от 1608 г., *НБ141*. По отношение на останалите два, септемврийския *НБ165* и мартенския миней *НБ162* с дата 1608 г., под съмнение беше поставена атрибуцията на втория ръкопис. Общите палеографски черти са налице и могат да се очертаят от близкия до квадрат буквен модул и по-бързия дуктус, водещ до бързописни варианти. Търсенето на специфични индивидуални особености в дуктуса изведе на преден план характерно изтегляне вляво и дори отделяне от общото стъбло на долната черта в петлицата на а, често срещано в *НБ141* и не толкова често, нито така изразено в *НБ162*. Изписването на ж в ръкописите *НБ141* и *НБ162*, от една страна, и в *Боянския поменик*, от друга, показва, че една и съща буква се пише по-различно дори в подписаните ръкописи. Към тези двусмислени различителни признаци може да се отнесе и оформянето на рубриците: споменатото М, във всичките ръкописи от групата писано с висяща под реда свързваща част, поема в себе си малка буква с в лигатурно изписаното МЦА в *НБ162*, докато в *НБ141* буквата с е надредна, покрита с права, вместо с извита титла. Тъй като в стилистичен план рубриците са идентични, подобни калиграфски варианти изглеждат допустими в работата на един и същ книжовник. На базата на други белези обаче – несрещаната форма на ж в *НБ141*, специфичното писане на ч в *НБ162* с много къса хоризонтална чертица, свързваща петлицата със стъблото, различният дуктус в буквата ч в двата ръкописа, както и калиграфските удължения на буквените стъбла в долните редове на *НБ162*, сякаш наклонява везните в полза на извода, направен от Д. Радославова. Към този ръкопис без съмнение принадлежи фрагментът от три листа *НБ1372* (Христова и др. 1996: 48–49, табл. XXXIV). Авторите на описа не са го идентифицирали, но посочената от тях датировка началото на XVII в. е много точна, като се има предвид датата 1608 г., запазена в основната част на ръкописа. Още три листа от същия мартенски миней, както се оказа, се пазят в папка с фрагменти – *НБ451/369*.

Ръкопис *НБ165*²⁶ в частта си с писмо „тип Йов“ в най-висока степен споделя общите графични особености на писмото в подписаните ръкописи на шишатовачкия книжовник, особено с *НБ141*, но и с *НБ162*. Писмото е с наклон вдясно, широко разлато при изписването на буквите ш и трикрако т, а наклонът на буквените стъбла не е съвсем еднакъв. Буквата ж има две начертания, съответни на двата варианта, които разграничават *НБ141* (подписан от Йов) и *НБ162*. Не се среща вариантът на ж, познат от *Боянския поменик*. При оформянето на заглавията в лигатурно съкратената дума „месец“ малкото надредно с е покрито или с извита, или с права титла с изявени триъгълни серифи. По този признак ръкописът е идентичен с подписания от Йов миней, и то в частите му, в които писмото е променено в сравнение с първите няколко листа. Следователно, има и сериозни основания да смятаме миней *НБ165* за ръкопис на Йов.

Нека, оставяйки настрана проблема с Петър даскал, обобщим ситуацията с групата книжовници, изработили минейните томове. За ръкописите с писмо „тип Драгул“, освен самият Драгул установяваме един, евентуално двама книжовници в съставянето на минейте за октомври, ноември и юни (*НБ138, 139, 146*). В групата на минейте „тип Йов“ предполагаме, че водещ книжовник е Йов, чийто маниер е напълно усвоен в мартенския миней *НБ162*. Във всички ръкописи се забелязва обединяваща ги тенденция към постоянен десен наклон на писмото и усетена повече в полето на интуицията, отколкото изведена чрез точни методи, една обща стилистика на писмото, изразяваща се в неговата заостреност. Това е директен отпечатък на модела, изборния миней на Петър даскал, върху ръкописа на дяк Драгул и другия книжовник в групата. Ситуацията със спорната атрибуция на мартенския миней е аналогична на тази с *НБ168* и *НБ169* и ако се приеме, че в единия случай писачът не е Йов, а в другия – че не е Драгул, изводът би бил, че анонимните писачи са едва ли не техни двойници.

ВОДНИ ЗНАЦИ И ХРОНОЛОГИЯ НА МИНЕЙНИЯ КОМПЛЕКТ

Водните знаци на хартията²⁷, без да са абсолютен критерий за идентификация на конкретно книжовно ателие или книжовник, в случая подкрепят връзката на изредените ръкописи в поредицата от минейни томове, приготвени за врачанския манастир. Данните, по-подробно представени в студията, показват следното: всички листове носят варианти на знака *котва в кръг*; в изборния миней *НБ138* той е със заострен четирилистник отгоре,

²⁶ Не е включен в изследването на Д. Радославова.

²⁷ Благодаря на Илко Пенелов, който ми помогна за голяма част от копията на знаците и тяхната идентификация.

с датировки между 1570 и 1580/90 г. В добавените листове вариантите на *котва в кръг*, но с кръгъл трифил и на контрамарката *FG* с кръгъл трифил, сочат самия край на XVI или началото на XVII в.

В листовете на изходния ръкопис, употребен в *НБ139*, водните знаци с варианти са *котва в кръг* със заострен четирилистник и *котва в кръг* със заострен трилистник отгоре, с най-близки съответствия в 70-те – 80-те г. на XVI в. В допълващите листове водният знак е *котва в кръг* с кръгъл трифил – вариантът с контрамарка *З* е подобен на Мошин, Anchor № 2253 (1611) (Мошин 1973), докато за варианта с контрамарка *FG* с кръгъл трифил се откриват много подобни в Станковић, Пљевља № 263 и 264 (1599) и № 262 (1600/10). Така се потвърждава периодът между 70-те и края на 90-те години на XVI в., в който активно работи Петър даскал, ако се съди по фрагмента, съставен от *НБ451/389*, *НБ61* и *НБ78*, *П27* и *НБ876*, и позволява датирането на изборния миней на Петър даскал между 80-те и началото на 90-те години на XVI в. Датирането на двата „вторични“ минея едва ли трябва да се отместа много по-назад от времето на подписаните от Йов и Драгул ръкописи.

Част от хартията в *НБ169* носи водния знак с варианти на *котва в кръг* с кръгъл трифил и контрамарка *FG* с кръгъл трифил. Единият от тях е идентичен с *НБ146*, съответно много подобен на Станковић, Пљевља № 262 (1599), другият е идентичен със Станковић, Пљевља № 262 (1600/10), а третият е отново най-близък до Станковић, Пљевља № 262. Останалата част от хартията с познатия тип с воден знак *котва в кръг* с кръгъл трифил и контрамарка *BG* (с деформирана литера *B*), също с вариант, се датира между 1606/1610 и 1620 г. Съвкупността от водни знаци в юлския миней сочи хронологически диапазон с долна граница самия край на XVI в. и горна – не по-късна от 1615 г.

Много слабо откритите водни знаци в миней *НБ162*, варианти на *котва в кръг* с кръгъл трифил отгоре и с контрамарки *BG* и *AC* с кръгъл трифил, позволяват посочването само на аналогии в по-широк хронологически диапазон между 1599/1605 и 1600/10 до 1622 г.

Водните знаци върху хартията на септемврийския миней *НБ165*, много слаби и трудни за копиране, показват варианти на еднолинейна *котва в кръг* с кръгъл трифил и контрамарка *FЗ* с кръгъл трифил с близки съответствия за 1599/1605 и 1610/1620 г.

Получените данни сочат близки години за изработване на минеите като (част от) комплект и като напълно приемлив се очертава периодът, фиксиран от двата точно датирани ръкописа, 1608–1609 г.

ТИПОЛОГИЯ НА МИНЕЙНИЯ КОМПЛЕКТ

Книжовната работа, поделена между минимум трима писачи, трябва да е била извършена в кратък срок, особено като се има предвид, че част от текстовете са взети наготово. Най-ранният ръкопис – изборният миней, е задал типовата форма, спазена по отношение на писмото и на цялостното оформяне на страниците, без да е следвана дословно. Сравняването на осемте минея позволява обобщението, че минеите „тип Йов“ се придържат към свой дизайн най-вече при оформянето на заглавията, както и към писане, което издава други книжовни навици. Заглавията, писани с червено мастило, без уводните заглавия над първата служба за месеца, включват един ред с основната част на рубриката, писан с уставно писмо, без украса, чиято височина се равнява на два обикновени писачески реда. Под тях следват още един и два реда с продължението на рубриката, но вече с нормалното писмо на текста. Скромната украса също допринася за общия облик на тази серия. В подписания от Йов *НБ141* (л. 2а), в *НБ139* (л. 83а), *НБ162* (л. 1а) и *НБ165* (л. 1а в *НБ169*, но реално незапазена) тя е ограничена до заставка в началния лист. Орнаментиката, в маниера на плетеничния балкански стил, е опростена и изработена без особено майсторство, което е сигурен белег, че е дело на книжовниците писачи. Заставките в Йововия миней и спорния *НБ162* следват една и съща основна орнаментална форма – стъбло от алтернативно обърнати и допиращи се трилистници с кръгли плодчета (топчета), или, ако се опише по друг начин – плетенично бодливо стъбло. Сравнението на орнамента в двата ръкописа води до извода, че той е правен от един и същи книжовник и това почти без съмнение е Йов, като се вземат предвид заставките в *Боянския поменик* (Станчева, Станчев 1963: ил. на с. 25, 30, 32, 37, 38, 40, 44, 71).

В минеите от „типа Драгул“, или по-правилно „тип Петър даскал“, заглавията съдържат една начална част с името на месеца и датата, с декоративно уставно писмо, с височина два реда, след която се разполага останалата част от рубриката в два реда. Големите букви обикновено нямат украса, но при композирането им, без да се използва усложнено везано писмо, писачът играе с различни, подчинени една на друга големини на буквите. Това шрифтово оформяне е характерно и за минеите от етрополския кръг. В изборния миней големите букви се придържат към строго геометрични очертания, а в частите, допълвани от другите книжовници, както и в минея на Драгул, може да имат и по-свободни форми. В октомврийския миней (л. 2а) уводното заглавие е изработено с раздвижен шрифт, с не особено майсторско съчетаване на буквите и без спазване на геометричния принцип, а украсата е от двойки или единични пъпки по буквените стъбла. Растителната орнаментика в тънките червени инициали, които бележат начало на служба и паримиеите, при Петър даскал най-често получават украса от двойка топчета, сякаш нанизани на напречно тънко стъбло, а другият вари-

ант е мотив с полулисто (или клонка – в зависимост от начина на „четене“ на орнамента), където средният дял (или пъпка) е очертан с контур, докато останалите части на мотива, тънките листенца или клонки са плътни. Този тип орнаментика намираме в листовете, попълващи минеите *НБ146*, *НБ138* и *НБ139*, но маниерът е по-свободен (или леко небрежен), в мотивите се включват пъпки със силно издължени върхове, в контурно очертаня дял се поставят точки и са нарушени хармоничните съотношения между големината на инициала и неговата украса. При дяк Драгул (*НБ168*) растителният орнамент е отново по-изящен, разнообразен с извити клонки (или полулиста) със същия контуриран среден дял или пъпка, трилистник с кръгли листенца, стилизиран цветен мотив. Начините, по които се изработват декоративните букви и изобщо украсата, колкото и да е опростена, допълват характеристиките, по които се разграничават отделните книжовници.

ПО-НАТАТЪШНАТА СЪДБА НА МИНЕЙНИЯ КОМПЛЕКТ

Събраните данни убеждават, че по времето на игумена Варлаам, по негово изискване, във врачанския манастир „Св. Троица“ е било възложено на група книжовници да препишат или допълнят задължителния богослужебен комплект от 12 минея за цялата църковна година. Какво може да се добави към неговата история? За фрагмента *НБ1372*, принадлежащ към ръкописа *НБ162*, се споменава любопитна подробност (Христова и др. 1996: 48–49), която днес не може да се провери²⁸: листовете са подпълвали подвързията на етрополското евангелие *НБ76*. Тъй като ръкописът има подвързия от дъски с кожа, плътно покрити отгоре със скъпоценна обкова, единственото подходящо място би било под декоративната „бронзова“ хартия, покривала дъските от вътрешната страна²⁹. Освен писмото „тип Петър“, също и аргументите в полза на врачанския произход на минея заедно с предположеното му движение във времето, повдигат наново въпроса за връзките между врачанския и етрополския манастир „Св. Троица“ („Варовитец“), като в историята и на двата има много бели полета³⁰. За да бъде разкъсан и подложен на „втора употреба“, минеят за март – предположеният Йвов ръкопис – не само трябва да се е намирал в Етрополе, но и да е бил изо-

²⁸ Изказвам благодарност на Ивайла Богданова, тогава поела длъжността ръководител на направление „Консервация, реставрация и опазване на фондовете“ в Националната библиотека; тя се опита да открие, но без успех, старата реставраторска документация.

²⁹ Листове от по-стари ръкописи или печатни книги обикновено са били използвани при подвързиите от хартия или картон, облечени с кожа.

³⁰ Вж. Радославова 2011: 65–67; Радославова 2020: 87–88, 108–109. В научната литература са изказвани мнения за съществуването на манастира „Св. Троица“ до Враца през XII–XIV в., но неговата локализация остава несигурна, вж. Николова 2018: 429–431; за основаването на етрополския манастир със същото посвещение няма данни.

ставен като ненужен по времето, по което е преподвързано евангелието на йерей Йоан – 1758 г., според ктиторския надпис върху разкошната позлатена обкова³¹. Б. Цонев посочва, че е събрал листовите на минея от няколко места: ръкописи с тогавашни № 242, 354, 249 и 349 (Цонев 1910: 110), т.е. освен основния, за чието постъпление няма данни, още от ръкописите, получили съответни сигнатури *НБ72*, *НБ10* и *НБ186*. За първия, с „разкъсани и прогнили листи“, също няма никакви други данни, както и за третия (Опис НБКМ 1910: 61, 125). Вторият ръкопис обаче, подписан с тайнопис от дяк граматик Байчо³², без дата на завършване, е бил на два пъти преподвързан: веднъж през 1674 г. от Севлад граматик по времето на игумена Дамаскин и още веднъж – през 1699 г. от монаха Онуфрий, с дарението на кожухаря Лазар (Опис НБКМ 1910: 12). И в двата случая е упоменат манастирът на „светата и живоносна Троица“, но от самата подвързия, която би могла да даде отговор за кой от двата манастира с еднакво посвещение се отнася приписката³³, е била запазена само едната дъска, както отбелязва Б. Цонев. В оскъдните сведения, особено що се отнася до врачанския манастир, няма информация за игумен с името Дамаскин, нито е познато името на ктитора Лазар. За сметка на това името на Байчо е свързано с цяла група ръкописи, които тепърва ще бъдат изследвани във връзка с контактите между Етрополския и Елешнишкия манастир „Яковщица“, както и с още един минеен комплект, споделящ палеографските характеристики на писмото на Петър даскал³⁴.

Част от останалите минеи, съдейки по тежките повреди в повечето от тях, също не са се радвали на специални грижи. Очевидно ще трябва да се търсят още сведения, ако искаме да добием по-ясна представа за пътя, по който са минали разгледаните тук ръкописи.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Врачанските минеи са рядък пример за начина, по който е бил осигурен един необходим комплект от богослужебни книги. Допълненият със служби за всеки ден избран миней, разновидностите на писмото в запазените томове от комплекта, участието на пътуващ книжовник, са белези на една започваща книжовна дейност, организирана по конкретен повод – снабдя-

³¹ За нея вж. Петкова 2011.

³² Дали това е същият Байчо, който е преписал *Байчовото евангелие*, е още един въпрос за изясняване.

³³ Според Христова и др. 1982: 141, № 374, манастирът е Етрополският.

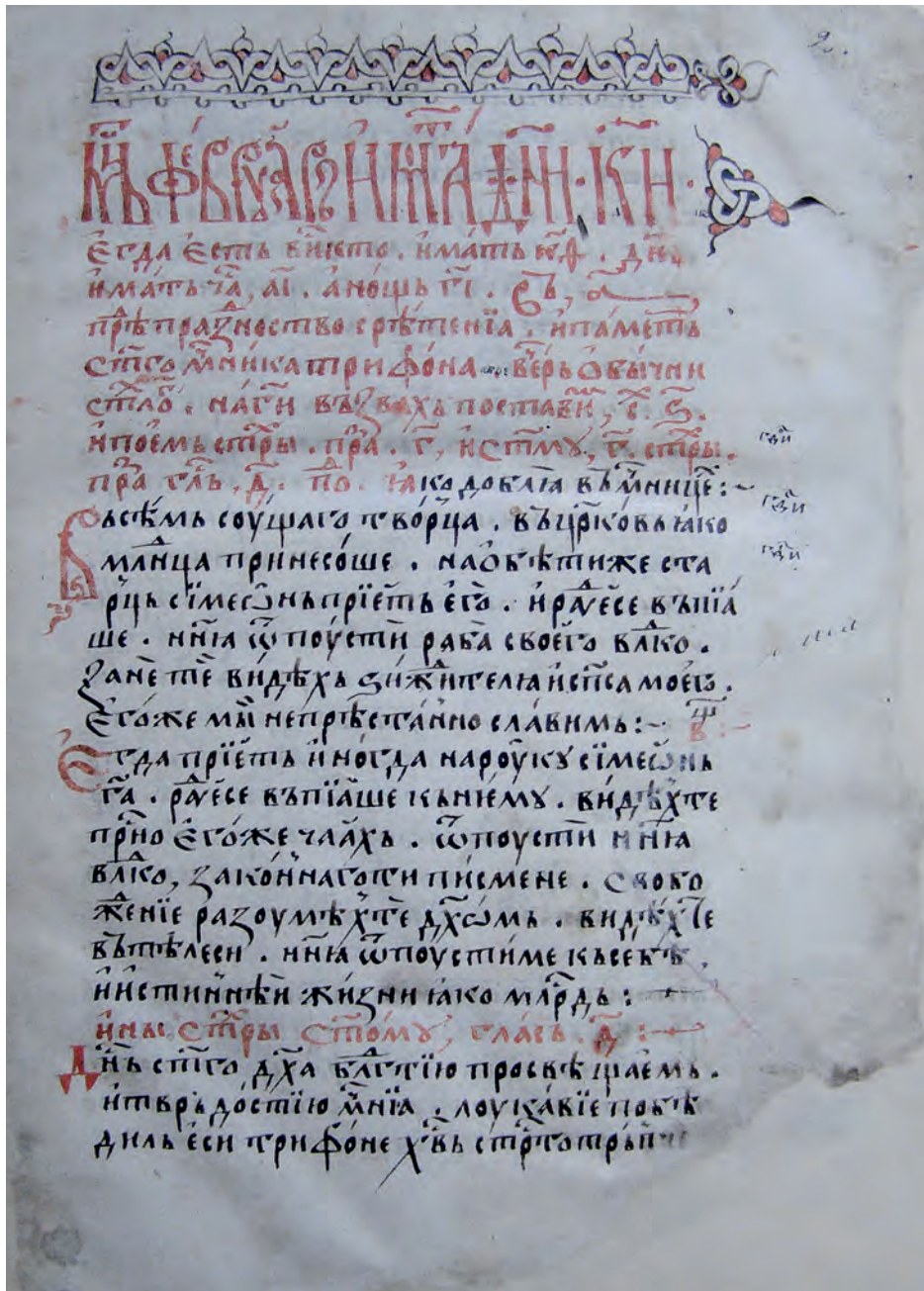
³⁴ За „случая Байчо“ вж. Радославова 2020: 60–63; тя основателно отбелязва голямата прилика с писмото и на Петър даскал, и на Драгул и стига до извода, че Байчо е книжовникът, който подава специфичния геометризиран полуустав и че с неговата личност, а не с Петър даскал, трябва да се свърже началото на нелокализираната калиграфска школа, вж. Радославова 2020: 65, 68, 87.

ването на манастира „Св. Троица“ до Враца с богослужбни книги, като именно „проектът“ на игумена Варлаам въвежда на историческата сцена врачанското книжовно средище. Надграждането на книжовната работа върху изборния миней на даскал Петър не само в смисъла на конкретната технология, но в общата стилова тенденция на писмото, в голямата близост между писмото – и почерците – на Петър, Драгул и анонимния писач (ако не са двама!) на минеите *НБ138*, *НБ139* и *НБ146* говори за съзнателен избор на образец, направен най-вероятно от поръчителя, игумена Варлаам. Неговата мотивация засега остава скрита, но книжовникът, в когото виждам Петър даскал, а Д. Радославова – неизвестен засега писач, трябва да е бил личност с авторитет в книжовните среди. Необходимо е по-нататъшно палеографско издирване за прецизирането на броя и вида запазени ръкописи, съставлящи неговото наследство, а евентуално, до откриването на корените на неговото писаческо посвещение и установяване на сферата на неговото влияние. Не е изключено по времето на съставянето на минейния комплект той да е бил във врачанския манастир, ако вземем предвид датировките на добавените части, някои от които се колебаят и към началото на XVII в.

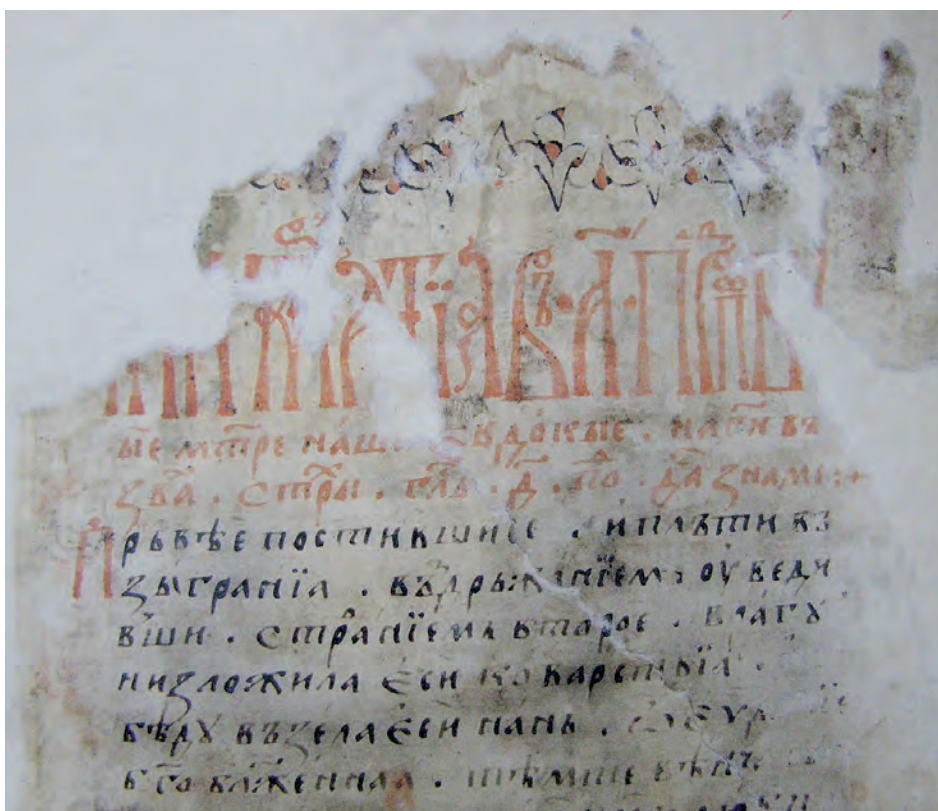
Въвеждането на Елешнишкия манастир като предполагаемо голямо книжовно средище, в което е работил Байчо граматик допълнително усложнява картината. Ключов ръкопис остава Четириевангелието в манастира „Св. Павел“ на Света гора, в което, доколкото съдя по достъпния ми ограничен брой изображения³⁵, единият почерк е идентичен с този в апостола на Петър даскал, а другият – с този в *Байчовото евангелие* (Moussakova 2017: 37; Moussakova 2018). Дали обаче няма да се окаже, че това са два модуса на писане, упражнявани от един писач, и че Д. Радославова ще бъде права в своята идентификация на, да го наречем „псевдо-Петър“, с Байчо, е тревожещ въпрос и неговият отговор се крие в недостъпния засега светогорски ръкопис.

Комплектът врачански ръкописи е красноречив свидетел на книжовния процес в късносредновековните манастири от днешните български територии, и в частност – на връзките, обмена и приемствеността между две нови книжовни средища, каквито са врачанското и етрополското. Посочените връзки между всички ръкописи в палеографски и кодикологически план удостоверяват прозорливостта на големия познавач на българската книжовна традиция Боньо Ангелов. Припознаването на Петър даскал (или Байчо?) или анонимния според Диляна Радославова книжовник, като един от основните агенти на врачанската, а оттам и на етрополската писаческа традиция, води до осъзнаването на далеч по-сложната симптоматика в процесите на въвеждане и трансформация на книжовни правила.

³⁵ За тях благодаря на Николаос Мердзимекис.

Ил. 1. НБКМ 141, миней за февруари, л. 2а, Йов Шишатовач

Ил. 2. НБКМ 162, миней за март, л. 1а, Йов Шишатовец (?)

МЛТВИЩИ ДОБЛИН . КЪ СНИЖИТЕЛЮ ВЪСѢ
СОУЩЕ . ИСПРОСИТЕ НЕВЛАЕМОУЖИЗМА
ДШАМЪ НАШИМЪ : — **И**ЖЕ ВЪЖИТВОНОЮ РЕ
ВНОСТІЮ . И ТПОПЛОТНОЮ ДШЕ . ТВОРЕЩЕ
ВЪШУ ПАМЕТЬ СЪХРАНИТЕ . НЕ СМѢДЕ
МЪ СОЛОУКЛАТО : — **С**ВѢНОМЪ СОУХЪ . И
ДУХЪ ПРАВОМУ ПОКЛОНИМЪ . СВѢТАМЪ ЗОВУ
ЩЕМЪ . СЛАВА ВЪВЫШНЫ БОУ : —

МУСИ ДВЕРИ СПЛА . БѢ СВѢЗСТА ЕДИ
НОМУ ПРѢМОУДРУ . ЕЮЖЕ СВѢТНЫИ ДУХЪ
СТЫИ : — **К**ВАЛІА ТРАЙНѢ СЕИ ВЪЕ РАИ

НЕВЪЗЪЛАНО ВЪЗРАСПИШИ КЪ . ПЛМЖЕ
КРЪТНОЕ ИЖИВОНОСНОЕ НАЗЕМЛИ НАСА
ЖЕНО БЫ ДРЪВО . ПУТѢМЪ МНІА ВЪ
ЗНОСИМОУ ПОКЛАНИЮЩЕМЪ ЕМУ . ТИЕБѢ
ВЕЛНТАЕМА : — **С**ВѢТЪ

ВУТЕННИКОМЪ ЗРЕ
ИКЪ СЕДМО ТИСЯЧНЫИ СВѢЩАЩЕМА КІСІА
БЕН . ВЪСЕН ВЪСПОИМЪ . АНТИНОУА БО ВЪ
ЗНЕННЮ ГРАДНИЮ . НАЗЕМЛЮ НИЗЛОЖИШЕ .

ИВЪСОУВЪ ВЪНТАБШЕ . КЪ МЪСЕМЪ БЪЗЫ
ДОШЕ : — **К**РЪТЪ КРЪТЪ ХРАНИТЕЛЪ ВЪ
СЕН ВЪСАКІНТИ . КРЪТЪ КРАСОТА ЦРЬКО
ВЛАА . КРЪТЪ ЦРЬМЪ ДРЪЖАВА . КРЪТЪ

ВЪРНЫМЪ ОУТВѢЖЕНІЕ . КРЪТЪ АСТА
СЛАВА . КРЪТЪ БѢСЪОМЪ ІАЗВА : — **НАХВА**
БЕНАА ШЪ СТОУ СЕИ . А . И БНЫМЪ ТИ
ИБНАА ШЪ СТВІА КРЪТЪ ТПНЫИ ГОТЪДИТЬ .
ВЪСЕМЪ ИЖЕ ТОМУ ПОКЛАНИЮЩИМЪ .

Ил. 3. НБКМ 168, миней за август, л. 4а, дяк Драгул

ТУШЕМА НОУ БЛАЖАЕМА : — **И**МНИ ДА ПО
 ТУШЕТЕСЯ МННЦА ХВА . ПШЕАЕПТА КО ВАНСТИ
 НХ ЕИ . ХВАЛАМА СЗСЛОВІЕ . ІАКО НЕПЛЕПІШИ
 ВЪНЦА СВОЕМУ ВРАХУ . СІА КО ВЪНІСТІНУ НЕ
 ОУКЛОНИЛА И ПВОЗДАЛА . МНОГА ІМ ПЛЕПІЕН
 СОУРОДСТВА МИЗЛОЖИ . ТПЪМЯЖЕ ИЗОВЪЩЕ
 РАДОСТНО СПРАЖУШИ . ТПЫМИ БУДИ ГИ
 ПОМОЩА . И НЕ ОСТАВИ МЕНЯ : —

РАЧИСЕ ПОЖДАЛИ ВЪРЫ . РАЧИСЕ ЗАКОНО ПОЛОЖЕ
 НЕ СПЫХЪ ШЦА КТО НЕ ВЪСТЕ . РАЧИСЕ ПТВРДОЕ
 ХРИМИЛО НАМЪ ВЪРНЫМА . РАЧИСЕ СЛАВО
 ЦРКВИ ХВА . РАЧИСЕ ДВААМА СПЛАЗЕ ШДШЕ
 ВЛІЕННЫИ . РАЧИСЕ МИРКА МЪРОПОЛОЖНИЦЕ
 СЛАВНАА . ЕНЖЕ РАДИ ВЪРНЫМА ИСПТАЕ
 ШИ ИЩА ІЕНІА . ІМНИЦЕ ПРЪХВАЛАА : —

СЛА . ~~СЛА~~ , **С** : **О** ДЕСНХЮ СПСЕ ПРЪСПІА
 ДВАА СПТРПТО ППРАТИЦА ИМНИЦА . ШДЪ
 ІАКНАА ДОБРОДЪТТЕАМИ ПОЖДАНЫМИ . И ПРЪ
 ОУКРАЩЕННАА МАСЛОМА ТИСПОПТИ . И КРА
 ВНО СПТРАІА . И ВЪПІЮЩИ ІКАНИМХ . РАДИ
 СПНО СВЪЩХ ДРАЖЕЩИ . ВЪВІТО ХУАМІЕ МЪ
 РА ТВОЕГО ПРИПЕКЪХЕ БІЕ . ІАКО ОУІАЗАНСЕ
 ТВОЕЮ ЛЮБОВІЮ АЗЪ . НЕ ШЛОУТИ МЕНЕ ЖЕ
 МЫШЕ ЛЪМЫИ . ПЛОЕ МАЛТВАМИ ИСПЛОСИ
 НАМЪ . ВЪСЕ СИЛНЕ СПСЕ МАЛТВА ТВОЮ : —

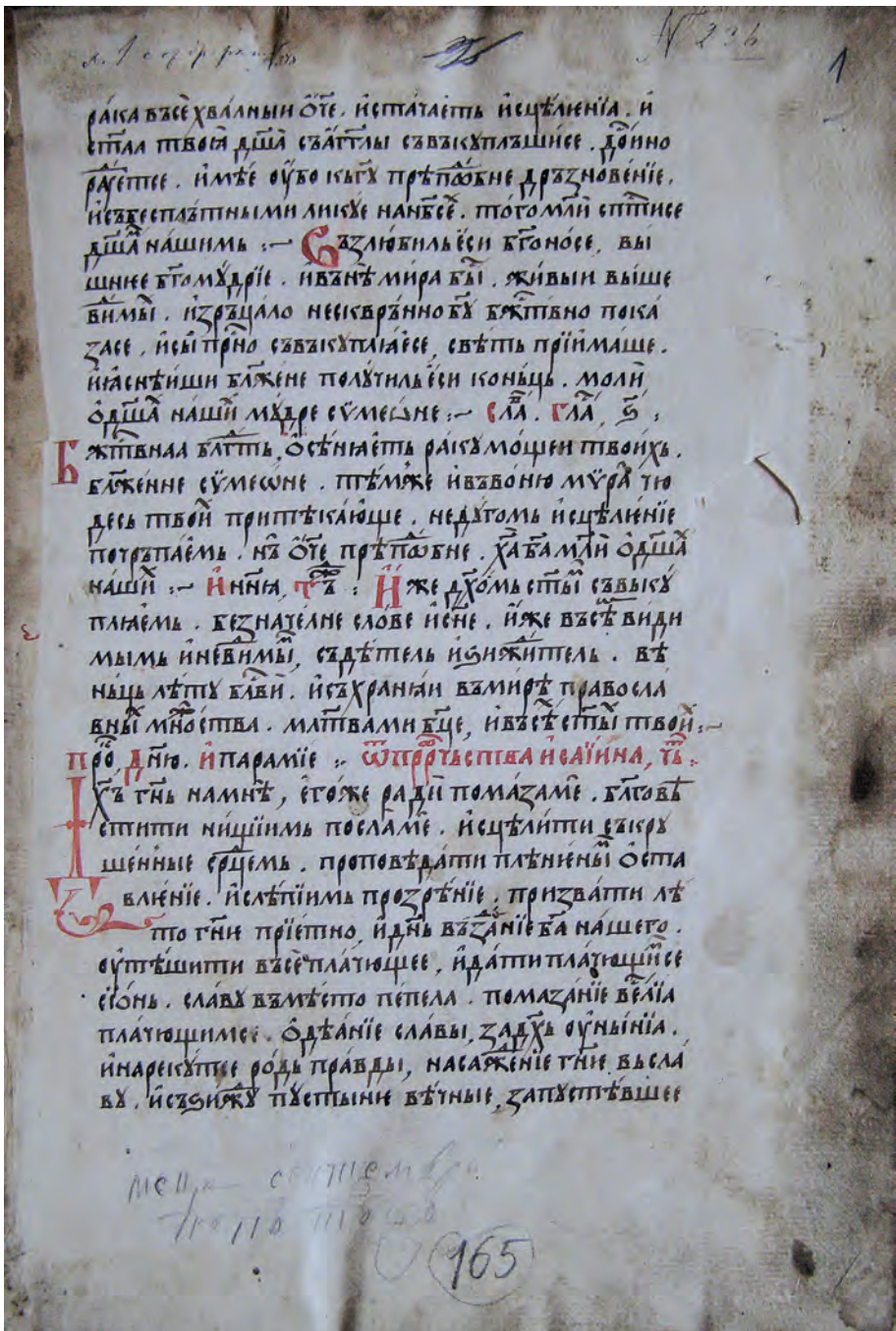
ГЛА

ИМНІА **Б** . **Д**РПТО **Б** . **П**О . **В** ДСЕ ВЪЗЛОЖИВШЕ .
ОРЖАЖЕ ІАКОЖЕ РЕ СИМЪШЪ , СРЦЕ ТВОЕ ПРОИ
 ДЕ ПРЪТІПАА ВЛУЩЕ . ЕТА ВИДЪ ИСППЕВЪ ВЪ

Ил. 4. НБКМ 169, миней за юли, л. 36а, дяк Драгул (?)

13
 НАДЪ ВЪСІИМЪ. ГЛА. Д. САМОГА. ПРѢВѢТНОЕ
 СЛОВО БЖІЕ. ИЖЕ ВЪЗВРАЩАЕ БЖІИ СЫН. ИЖЕ СЪП
 БЛАНІ ПЫВА СЪНЕРВІТІА ВЪЗВІШІЕ. ИЖЕ ВЪЗВІЕ
 НА НАШТА СВОЕО ОБЛАСТІИ ПЕЛОЖЕН. ДВІИ
 ВЪНАДЪ ЛІТЪ БЛІТІИ СВОЕИ. ДАРЪ МИРА ПРѢДЪ
 СВЯТАМЪ. ПЕВЪДЪ ВЪНОМУ ЧРЪ. БЛГО ПЛОДЪ
 СВЯТА. ИМАМЪ ВЕЛИЮ МУДРА. ГЛА. Д. С. АМІТА.
 Ч
 ІТІИ ПЕВЪ ХУБЪ. ЦРІТВО ВЪЗЪ ВЪКЪ. ИВЛІА
 ПТВО ПЫБЪ ВЪЗВІСАЮМЪ РОУЖЪ НРОДЪ. ВЪЗВІО
 ПРЪМЪДОСТІИ СЪПЪ ВЪНІА СЕН. ВЪЗМІНА ИЛЪ
 ПІА НАМЪ ПРЪДОЖИВІИ. ПЪЖІКЪ БЛГОДІА ЕЩЕ
 ОБЪСЪ ІУЗВІЕЪ. ВЪПІЕМЪ. БЛВІИ ВЪНІАЦЪ АШПЪ
 КЛЕТІИ СВОЕИ. ИСПЪКІИ ВЪ НОВІКЪНО ВЪПІИ
 ПІА ПІСЪ. ГІ СЛАВА ПІСЪ. Ч. III ВЪПІВІА ПІВЪДЪ.
 БЪ. ШАСПІВІЕ ВЕЛИЮ ИНОЧА. ПЪЖІЕ СЪМОПІРЕ
 НІА ПІВЪГО ЕНАХЪ ВЕЛІТАГЪ. ТАКО СЪВІТА СЪВІТІА
 ПРЪШІА СЕН. ВЪНІШІИ МИРА СВОЕИ. ИТРЪДІА
 ПЪЖІИ СЕН СЛАБЕ. ИМАМЪ ПРЪМЪДОСТІИ ВЪЗМІНА
 ПЪЖІИ СЕН СЛАБЕ. ИМАМЪ ПРЪМЪДОСТІИ ВЪЗМІНА
 ИЛІТА ПЪЖІИ СЕН. СЛАВНІА ВЪЗЪ ДЪШІЕНІА
 ПЪЖІИ СЕН. ГІ СЛАВА ПІСЪ. ГЛА. Б.
 Е
 ТА СТРІТІА СВОЕИ ГІ. ВЪЗВІИВІА ОУПІВЪДЪ
 СЕН. ПІА ИНОШІИ ПРЪПОІАШЕ СЕНО.
 ЖЕНЫ МЪЖЪ СПЪВЪАШЕ НАТО ІКАТО МІПЕА.
 ИТОЖЕ ІИ МІПІНЕ ИСПІВЪАШЕ. ВЪЗВІА
 ПІВЪНО РОУЖІАТО СЪЖЕНЫ. ИСПІАТО РОУЖІА
 СЕН. ГЛА. ГЛА. ПЪ. С. КОРЕНЕ БЛГОДЪ. БЛГІИ
 ПІВЪДЪ ПІО. ИЖЕ СЪМОПІТА СЦЕНІА И СЪМЕ
 СОНЪ. ВЪПІИ ПІАХЪ. ИЖЕ СІИ МЛХІО ТИПІА СЕН.
 ИНАКІА МІНИ ПІАЛО ВЪЗВІИВІА. КЪБЪЖЕ ПРЪВЪ

Ил. 5. НБКМ 165, миней за септември, л. 126–13а, Петър даскал, Йов Шишатовец (агрибуция)

Ил. 6. НБКМ 165, миней за септември, л. 1а, Петър даскал (атрибуция)

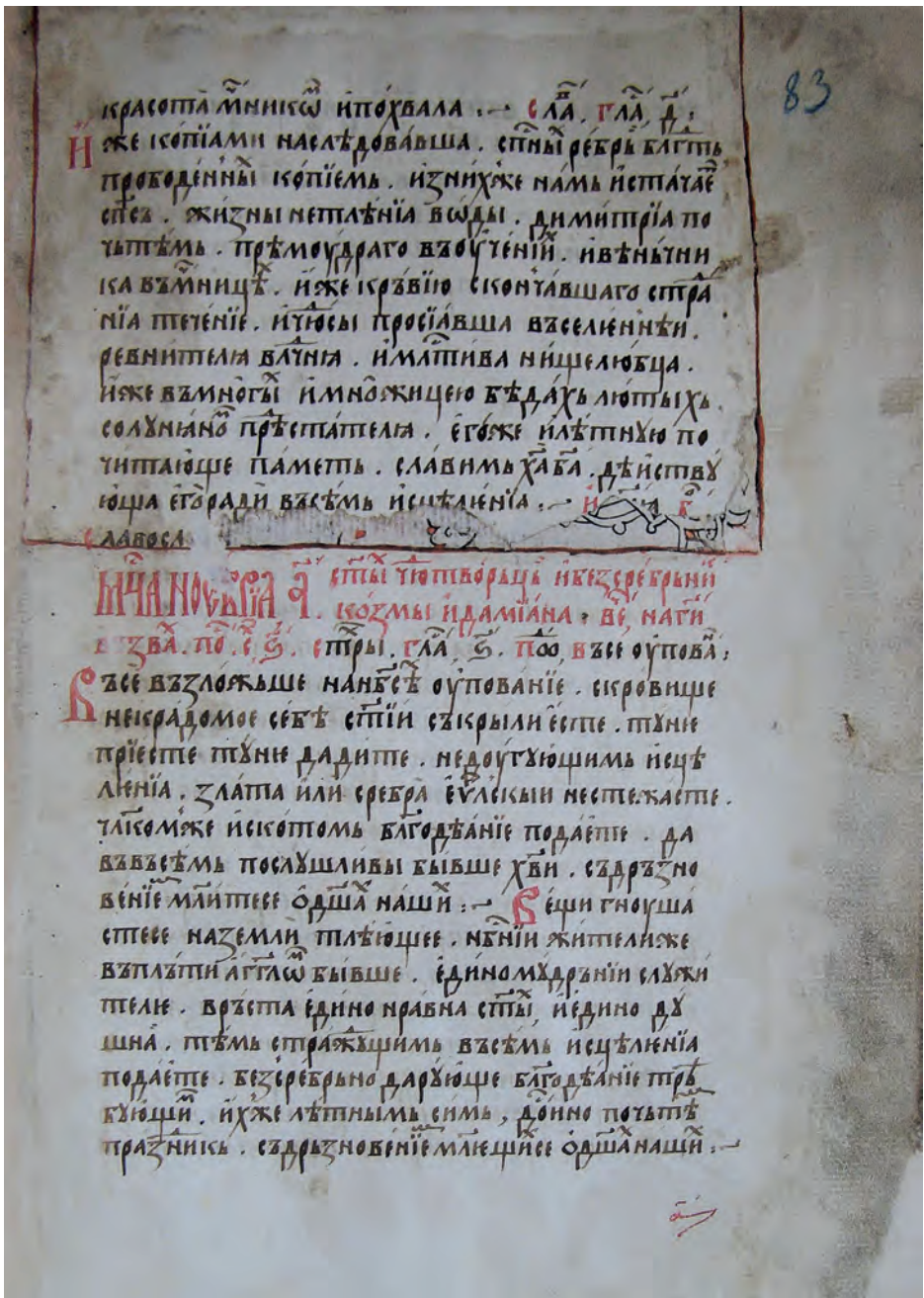
13
3
Тріданієвно : **Н**адрѣвѣ живѣтъ наша зрѣщи . прѣ
нѣтороунаа къа вносѣша . мѣрсеискии платиощи
вѣтѣаше . сѣхъ мой иже мой . стѣи любовію твою

ВѢЩАНІЕ II прѣпѣована мѣрсеиаша пара
сисѣви . на мѣлѣи вѣрни . на гѣи
взвѣдѣи . гла . в . самотласно :

Пощенію пѣтъ възпріємши . житієисеисыє лю
бѣи избѣже парасисѣви славна . ѡвоѡсѣмх
дрѣми двѣами . свѣтпоноснаа възидѣ възвѡр
га своѡго . ѡвоже хъ оуневѣстивши се . испѣ
таѣши исцѣленіа блго вѣрно прѣпѣисающи .
нѣина поѡщипѣ ѡдшевнѣи недѣгѣ изѣави .
исѣхъ мѣтѣамисѣи . **Н**адѣжею хъвою ивѣрою
взвѡрши . спѣжѣнѣа родитѣлсеисаа избѣгши .
сѣвѣсплѣтными ликуѣши . прѣпѣовна мѣтѣ
прѣславна парасисѣви . пѣмже исцѣленіа
пѡчиши посѣмрѣпѣи . и пѣвоѡмощи поѡказа
сѣвѣсѣисѡ блго оуханіємъ . и вѡнѣами исплани
нѣи пѣвѣ дарѡва . ігоже възлюбѣи ігоже въз
лѣ . пѣтѣи пѣ гѣви . пѣтѣже мѣниме имѣи . спѣдѣ
своѡму испросѣи ѡ хѣ бѣ вѣлію мѣтѣ :

Взѣсплѣщѣи пѣ оуѡ ново празнолюбѣи . вѣліємъ
ликованіе . пѣтѣиса прѣславнаа иже невѣстѣна
и прѣпѣовнаа . днѣ гѣвисѣ іакоже прѣже сѣисрѣ
вѣннаа . іако дрѣвлѣи ѡземлѣи ісрѣтѣи живѡноснѣи .
взѣмили попѣамѣи ѡблитисѣ . пѣмже подлѣ
гѣи уапѣщѣтѣ възѣтѣе . поѡсрѣи на ѡвѣсѣисѡе
бѣдѣи . испѣси спѣдо своѡе вѣсѣга : **СЛА . ГЛА . Д :**
Прѣидѣтѣ вѣрнѣи сѣборѣи . дѣховно възрѣимсе .

Ил. 7. НБКМ 138, миней за октомври, л. 73а, Петър даскал (атрибуция)

Ил. 8. НБКМ 139, миней за ноември, л. 83а, Петър даскал (атрибуция)

39

НАТОВА *спѣ мнисиъ вни мнни, вн
истора, и викеснѣа, испѣю
мннѣхъ спѣ фагнѣхъ, и прѣ поѣнаго ѡца
нашего фекра спѣ днѣа: Слѣдѣ поетсе на
паверници. Стомаже спѣ фагнѣхъ гываѣтѣ
агриписѣе. Како мннѣхъ папаверни
пѣа. гла, д: иже ѡ. ѡрзхуѣстѣа моа*

Ухѣтѣху паметѣ пѣвою и докрѣ похвалѣ
ющѣхъ подвигы твое, зарѣми свѣтодаѣте
лнѣю съ высоты послати помансе. Ѡ
блакъ ѡгонещи нерахмѣа моего:

Узрѣти желаетъ ксѣхмрѣтѣе коудѣще.
оумрѣти мѣтнми мннѣе вѣзѣюкнѣе еси.
незмрѣтѣю съмрѣтѣе разрѣшшаго. бѣ
стѣи поѣете прѣблѣжене:

Непрѣтѣ прѣсла внѣ. бѣ видѣти досѣжа
ема. оудалнсе вѣгорѣ живнн. инаѣа
стѣ инаподвнга себе охѣта. иже неко
нѣлаѣ еси разѣма свѣтлоестнѣо:

Иакодѣшевнѣа прѣпѣза хѣтѣ вѣмѣспн
ла еси живопѣа нашего. иакохѣпнѣа
понеснѣа неопалнсе тогда огнѣмѣ,
иако доза ненапогнѣа прорлетнѣла еси гроза
не вѣзеланннн прѣнепорѣтна
ннѣ канѣ. прѣпоѣномѣ, тѣа, и, иже ѡ.

Ворѣжена фараѣна. **С**вѣто зарнннѣа
тамн дѣа облытаѣмѣ. вѣсе свѣтѣстѣ
пѣ оѣпоказане. наспѣлаѣ бѣтѣвннѣ
наземлю кѣомѣрѣнѣа. обѣцѣаннѣа пѣ

Ил. 9. НБКМ 138, миней за октомври, л. 18а, анонимен книжовник

МѢСЯЦЪ СВѢДѢНІА СГО ПЛАИ

сшениа мѣниси . а нани . и нѣпо и прѣдѣна
го рѣмана пѣца . бѣрѣгаѣ възва . сѣри
а пѣ . гла . ѿ . по . сѣвѣше звана .

Иже зарю бжтвную . прѣмѣсѣава . егда мано
венема лѣтшима . о свѣтлени . прѣже мѣ
ко одрѣжимъ . прѣдѣти соудѣ . бжтвна
то прѣе . ошѣнѣа . тогда бѣсе бжтвннѣ
нако стѣль мѣдрѣ . смѣтворѣши и крѣпѣнѣ
мѣ . поплѣма хопѣщаго . бѣсеаднѣю . вѣсѣ
о сѣно шѣорити . прѣмѣже сѣнима бжтвннѣ
хѣа апѣа . а нани ето мѣдрѣ . мѣнѣсѣе сна
шнѣсе дѣшамѣ нашамѣ .

Ико свѣтло носѣца . мѣко бжтвннѣаи прѣповѣ
днѣнѣ . мѣко свѣтлѣ . ето избѣраннѣи стрѣ
стѣма хѣтмѣ . и хопѣщѣе гавѣнѣсе мѣнзрѣ
тѣннѣе славы . сѣмѣслѣднѣеже нѣзпрѣтѣ
снѣнѣса . сѣи сѣвѣлѣсѣо . и мѣслажѣсе . нѣтѣ
кашѣщѣа . бѣсега свѣтѣолѣнѣа . сѣмѣзахѣдн
мѣго свѣтѣа ето гласе . свѣтѣннѣи сѣврѣша
юшѣхѣтѣи нѣнѣа прѣзрѣнѣса . мѣтѣвѣамѣи шѣвѣнѣ
и мѣратнѣи бѣда а нани . и зѣади .

Иавнѣса бжтвннѣа прѣбѣлавно . трома болѣши
ми . вѣспрѣбѣлѣнѣи . бжтвннѣе . словѣсѣ бжтѣ
спѣное . нѣпѣщѣе . вѣгроѣѣ . вѣгроѣѣ . соудѣнѣа
вѣспѣтавнѣлѣсеи . мрѣтѣвѣстѣа . шѣврѣгѣи сѣ
мрѣтѣвѣнѣи прѣбѣлѣающѣе . и вѣадыже . нѣмѣ
шнѣхѣ . вѣзѣвѣрашѣающѣе . и хѣже сѣдѣа оу мрѣ

Ил. 10. НБКМ 139, миней за ноември, л. 39а, анонимен книжовник

СТРАПА ІВАННА БГСАВА, СВІНОЕ

ПОСЛАНИЕ, Є. ПІНЕ СІРНЫИ :

34
05

ВПАРЯЦЬ ГАІЄВЫ ВЪЗЛЮБЛЕННОМУ ЕГОЖЕ
 АЗЪ ЛЮБЛЮ ВЪ ИСТИНУ. ВЪЗЛЮБЛЕНЕ ПА
 ТЕ ВЪ СЕБѢ. МАГОЕЕ О ПІСЕКЪ СПѢКАТИ ИЗЪ РАВ
 СПІВОВАТИ ТАКО СПѢПІТИ СЕ ДША. РАДО
 ВАХЕЕ СЪЛО ГРЕДЪЩИМЪ БРАТІАМЪ, И СВѢ
 ПТЕЛЕСПІВАЮЩИМЪ ПТВОЮ ИСТИНУ, ТАКОЖЕ
 ПТЫ ВЪ ИСТИНѢ ХОДИШИ. БОЛШЕ СЕБЕ НЕЙМА
 РАДОСТИ, ДАСЛЫШУ МОЯ ТЕДА ВЪ ИСТИНѢ
 ХОДЕЦА. ВЪЗЛЮБЛЕНЕ, ВЪРНО ПТВОРИШИ
 ЕЖЕ АЩЕ ДѢЛАЕШИ ВЪ БРАТІАНО И ВЪ СПІРАНИИ.
 ИЖЕ СВѢ ПТЕЛЕСПІВОВАШЕ ПТВОЕИ ЛЮБВИ ПРѢ
 ЦРКВІЮ. ИХЪЖЕ ДОБРЕ ПТВОРИШИ ПРѢ ПО
 СЛАВЪ ДОМО БУ. ОИМЕНІКО ЕГО ИЗЫДОШЕ
 НИУ ПТО ПРІЕМАЮЩЕ СЪВѢЗЫКЪ. МЫ ХКО ДЛЪ
 ЖНЫ ЕСМА ПРІЕМАТИ ПТАКОВЫ, ДА ПОСПѢ
 ШНИЦИ БУДЕМЪ ИСТИНѢ. ПИСА ЦРКВІИ.
 НЪ ПРЪВЕСПІВОВАЮЩЕ И ДІОПРЕФЕСЪ, НЕ ПРІЕ
 МАЮ НА. СЕГО РАДИ АЩЕ ПРІИДУ, ВЪ СПОМѢ
 НУ ЕМУ ДѢЛААЖЕ ПТВОРИТЬ, СЛОВЕСИ ЛУ
 КАВЫМИ ОУКАРАЕ НА. И НЕ ДОВОЛИ БЫВАЕ
 ОБИ. НИ САМЪ ПРІЕМАЮЩЕ БРАТІАНО, ИХОПІ
 ЩИ ВЪЗЪ БРАНИАЮЩЕ, И СЪ ЦРКВІИ ИЗЪГОНИТЬ.

Ил. 11. НБІВ 27 (17), апостол, л. 80а, Петър даскал

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

НБ138

1.Х.	Ананий	л. 18а – нач. на месеца и на ръкописа, л. 7а, 12б	
2.Х.	Киприан и Юстина * Част от службата е на л. 1аб от НБКМ 141.	л. 12б, 19а, 19б, 20–21а	краят на I тетрада ³⁶ , л. 19б
3.Х.	Дионисий Ареопагит – краят на службата не е запазен	л. 21б–25б	
4.Х.	Йеротей	л. 17б, 14аб, 1а–3б	нач. на III тетрада, л. 14а
5.Х.	Харитиния	л. 3б	
6.Х.	апостол Тома * Лист от същата служ- ба е в неописаните и неи- дентифицирани фрагменти в НБКМ.	л. 13а, 26а–27б	край на тетрада VIII, л. 26б; нач. на тетрада IX, л. 27а
7.Х.	Сергий и Вакх	л. 28а–33б	нач. на IV тетрада, л. 28а
8.Х.	Пелагия	л. 33б–37а	нач. на V тетрада, л. 36а
9.Х.	Яков Алфеев и Андроник	л. 37а–43б	край на V тетрада, л. 43б
10.Х.	Евламхий и Евлампия	л. 43б–47б	нач. на VI тетрада, л. 44а
11.Х.	апостол Филип и Теофан Изповедник	л. 47б–60б	нач. на VII тетрада, л. 52а
12.Х.	Пров, Тарх, Андроник и Козма Маюмски	л. 60б–68б	нач. на тетрада VIII на л. 60а и на тетрада IX на л. 68а
13.Х.	Карп и Папила	л. 68б–72а	
14.Х.	Параскева * Над началото на служ- бата се виждат няколко реда текст, съдържащи края на друга служба. Върху тези редове има явни следи от лепило, което показва, че върху тях е била залепена хартия ³⁷ , за да се оформи на- чалото на службата.	л. 73а–84а	край на IX тетрада, л. 79б; нач. на X тетрада, л. 80а

³⁶ Буквените цифри за обозначаване на тетрадите са изписани с почерците на съответните двама книжовници.

³⁷ Вероятно свалена при реставрацията.

15.X.	Евтимий Нови и Лукиан	л. 84а–л. 91б	нач. на тетрада X, л. 84а; край на тетрада X, л. 91б
16.X.	Лонгин	л. 91б–95б	нач. на тетрада XI, л. 92а
17.X.	Осия и Андрей Критски	л. 95б–101б	край на тетрада XI, л. 99б; нач. на тетрада XII, л. 100а
18.X.	[евангелист Лука] * Началото на службата липсва; след края на службата, в последния ред е поместено заглавието на службата за св. Димитър с датата 26.X. и първите думи от стиха, които са били покрити с листче хартия, от което са останали следи от лепилото.	л. 102а–105б	край на тетрада X, л. 104б; нач. на тетрада XI, л. 105а
19.X.	Йоил, Уар и Йоан Рилски * В текста има указание службата за Йоан Рилски да се търси в края на книгата.	л. 106а–111б	нач. на тетрада XII, л. 106а
20.X.	Артемий	л. 111б–116а	край на XII тетрада, л. 113б; нач. на тетрада XIII, л. 114а
21.X.	Иларион Велики	л. 116а–120б	
22.X.	Аверкий и Седемте ефески отроци	л. 120б–127а	нач. на тетрада XIV, л. 122а
23.X.	апостол Яков, брат Господен	л. 127б–131б	нач. на тетрада XV, л. 130а
24.X.	Арета с дружина	л. 131б–136б	
25.X.	Нотарий, Маркиан и Мартирий	л. 136б–140б	край на тетрада XV, л. 137б; нач. на тетрада XVI, л. 138а
26.X.	Димитър * Оригиналното начало на службата е на л. 105б.	л. 141а–154а	край на тетрада XI, л. 147б; нач. на тетрада XII, л. 148а
27.X.	Нестор	л. 154а–157б	
28.X.	Терентий и Неонила, преподобен Стефан	л. 157б–163б	край на тетрада XVI, л. 161б; нач. на тетрада XVII, л. 162а
29.X.	Анастасия Римлянка и Аврамий	л. 163б–169б	край на тетрада XVII, л. 169б
30.X.	Зиновий и Зиновия	л. 169б–173б	нач. на тетрада XVIII, л. 170а
31.X.	Стахий и други, и Епимах	л. 173б–179	край на тетрада XVIII, л. 177б; нач. на тетрада XIX, л. 178а

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

НБ139

1.XI.	Козма и Дамян * В горната част на л. 83а има няколко реда от края на предишната служба – за св. Димитър, върху които е била залепена хартия, очертана с червена рамка и украсена с плетенична заставка, от които са останали само малки парченца. В първоначалния празничен миней след 26.X. е следвал другият голям празник – на св. Безсребърници. На л. 85б е край на службата, след който почва службата за 8.XI., на Архангелите, върху която също е било залепено листче, от което личат само следите от лепило.	л. 83а, 84б, 1а–3б, 85аб	л. 83а нач. на тетрада λ (червено мастило); л. 84б, край на тетрада $\bar{\kappa}$ (Петър) – това е краят на тетрадата, която попада в НБКМ 138 и от която липсва осмият лист; л. 85б край на тетрада λ (червено мастило)
2.XI.	Акиндин, Пигасий, Автоном, Еллидифор и Анемподист	л. 82аб, 4а–7б	л. 82а нач. на тетрада λ (анонимен писач)
3.XI.	Акепсим	л. 7б–11б	л. 10б край на тетрада λ (анонимен писач); л. 11а нач. на тетрада $\bar{\kappa}$ (анонимен писач)
4.XI.	Йоаникий Велики	л. 11б–15б	
5.XI.	Галактион и Епистим	л. 15б–17б	
6.XI.	Павел Изповедник	л. 18а–22а	л. 18б край на тетрада $\bar{\kappa}$ (анонимен писач); л. 19а нач. на тетрада $\bar{\gamma}$ (анонимен писач)
7.XI.	33 Мелетински мъченици	л. 22а–25б (л. 26а е празен)	
8.XI.	Архангел Михаил * Службата има две начала, съответно от двамата книжовници; на л. 85б е началото на службата в „изходния“ миней; на л. 26б е началото, което пише книжовникът, преработил изходния ръкопис – по-голямата част на страницата е празна, но последната дума намира точно продължение в следващия лист, на който е текстът от изходния миней.	л. 26б–37б (л. 26а е празен)	л. 27а нач. на тетрада λ (червено мастило); л. 30б край на тетрада λ (червено мастило) и край на тетрада $\bar{\kappa}$ (Петър); л. 31а нач. на тетрада ϵ (червено мастило) и нач. на тетрада $\bar{\lambda}$ (Петър)

18.XI.	Платон и Роман	л. 105а–111а	л. 107б край на тетрада $\overline{\Gamma\Gamma}$ (червено мастило); л. 108а нач. на тетрада $\overline{\Delta\Gamma}$ (червено мастило) и тетрада $\overline{\Phi}$ (анонимен писач)
19.XI.	Пророк Авдий и Варлаам	л. 111а–115б	л. 115б край на тетрада $\overline{\Delta\Gamma}$ (червено мастило)
20.XI.	?		
	Предпразненство на Въведение Богородично	л. 81а, 86аб, 116а–124б	л. 116а нач. на тетрада $\overline{\Phi\Gamma}$ (Петър); л. 124а нач. на тетрада $\overline{\Sigma\Gamma}$ (червено мастило) и на тетрада $\overline{\kappa}$ (Петър)
21.XI.	Въведение Богородично	л. 125а–136б	л. 126б край на тетрада $\overline{\Phi\Gamma}$ (Петър); л. 131б край на тетрада $\overline{\kappa}$ (Петър); л. 132а нач. на тетрада $\overline{\kappa\lambda}$ (Петър); л. 133б край на тетрада $\overline{\Sigma\Gamma}$ (червено мастило); л. 134а нач. на тетрада $\overline{\zeta\Gamma}$ (червено мастило)
22.XI.	Апостол Филимон	л. 136б–140б	
23.XI.	Амфилохий Иконийски, Григорий Акрагански	л. 140б–146б	л. 143б край на тетрада $\overline{\Gamma}$ (анонимен писач) и на тетрада $\overline{\zeta\Gamma}$ (червено мастило); л. 144а нач. на тетрада $\overline{\Delta\Gamma}$ (анонимен писач) и тетрада $\overline{\eta\Gamma}$ (червено мастило)
24.XI.	Екатерина и Меркурий	л. 146б–153а	л. 151б край на тетрада $\overline{\eta\Gamma}$ (червено мастило); л. 152а нач. на тетрада $\overline{\Phi\Gamma}$ (червено мастило)
25.XI.	Климент папа Римски, Петър Александрийски	л. 153б–159а	
26.XI.	Алимпий Стълпник	л. 159б–162а	л. 159б край на тетрада $\overline{\kappa\Gamma}$ (анонимен писач) и тетрада $\overline{\Phi\Gamma}$ (червено мастило); л. 160а нач. на тетрада $\overline{\kappa}$ (червено мастило) и на тетрада $\overline{\Gamma\Gamma}$ (анонимен писач)
27.XI.	Яков и Яков Персиянин	л. 162а–167а	
28.XI.	Стефан Нови	л. 167а–171б	л. 167б край на тетрада $\overline{\Gamma\Gamma}$ (анонимен писач) и тетрада $\overline{\kappa}$ (червено мастило); л. 168а нач. на тетрада $\overline{\kappa\lambda}$ (червено мастило)
29.XI.	Парамон	л. 171б–175а	
30.XI.	Апостол Андрей	л. 175б–181а (л. 181б е празен)	л. 175б край на тетрада $\overline{\kappa\lambda}$ (червено мастило); л. 176а нач. на тетрада $\overline{\kappa\epsilon}$ (червено мастило)

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

НБ162

1. III.	Евдокия * Начало на ръкописа, с голямо заглавие и лентовидна заставка от „бодливо“ стъбло с червени топчета.	л. 1аб (нач.); 63аб, 66а ³⁹ б, 71аб ⁴⁰ , 7аб (край)	
2. III.	Теодот * Частите на службата от края на 3. песен до края на службата са на л. 10, 11 и 12 във фрагм. НБКМ 451/№ 369 ⁴¹ .	л. 7б, л. 10аб	край на тетрада I (8 листа), л. 11б в НБКМ 451/№ 369
3. III.	Евтропий, Клеоник и Василиск * Началото на службата е на л. 12а във фрагм. 369.	л. 79аб, 83аб, 11аб (край)	нач. на тетрада II на л. 12а в НБКМ 451/№ 369
4. III.	Конон	л. 12аб, 108аб, 110аб, 13б–13а (край)	край на тетрада II и отпечатък от началото на тетрада III, л. 110б
5. III.	Герасим Йордански * Този лист е подвързан неправилно – днешната страна „а“ е гърбът на листа.	л. 13а, 14а–15б, 117аб	нач. на тетрада III, л. 13б, с огледален отпечатък от края на тетрада II
6. III.	42 аморейски мъченици	л. 15б, ..., 122а–124б, 125аб (край)	край на тетрада III, л. 123б; нач. на тетрада IV, л. 124а
7. III.	Василий, Ефрем и Капитон	л. 125б (нач.) – 128б, 17а (край)	
8. III.	Геофилакт Никомидийски	л. 17а–18б, 21а–22б	край на тетрада IV, л. 21б; нач. на тетрада V, л. 22а
9. III.	40 севастийски мъченици	л. 22б (нач.), 136а–138б, 129а–135б	нач. на тетрада VI, л. 133а
10. III.	Кодрат и дружина	л. 23а–26б	
11. III.	Софроний, патр. Ерусалимски * Службата от 3. песен на канона до края е на л. 1а–3б в НБКМ 1372.	л. 26б–27б	край на тетрада VI, л. 27б
12. III.	Геофан Сигрински [Сигриански] * Самото начало на службата е на л. 3б в НБКМ 1372.	л. 57аб, ..., 28а (край)	

³⁹ На този лист има отпечатък от л. 63б.

⁴⁰ На този лист има отпечатък от заглавието на службата за 2. III., чието начало липсва.

⁴¹ Под тази сигнатура се намира папка с различни фрагменти от ръкописи. Листовите са консервирани, но явно са били пропуснати при подвързването на ръкописа.

13.Ш.	Пренасяне мощите на Никифор, патр. Цариградски	л. 28б, 31аб, 4а–5б, 35а (край)	край на тетрада VII, л. 31б; нач. на тетрада VIII, л. 4а
14.Ш.	Венедикт	л. 35аб, 37аб, 39а–40б, 43а (край)	
15.Ш.	Агапий и с него	л. 44аб (нач.), 47а–48б (край)	край на тетрада VIII (?), л. 44б; нач. на тетрада IX, л. 47а
16.Ш.	Савин	л. 48б (нач.), 59аб (край)	
17.Ш.	Алекси человек Божий	л. 59б (нач.), 30аб, 33аб, 62аб (край)	нач. на тетрада X, л. 30а (?)
18.Ш.	Кирил, патр. Ерусалимски	л. 62б (нач.), 65аб, 70аб, 72а	
19.Ш.	Хрисант и Дария	л. 72б (нач.), 92аб, ..., 61а, 74а (край)	нач. на тетрада XI, л. 92а
20.Ш.	Отците, убити в манастира „Св. Сава“	л. 74аб (нач.), 96аб, 77а (край)	
21.Ш.	Яков Изповедник	л. 77аб (нач.), 80а, 84а–85б (край)	край на тетрада XI, л. 77б; нач. на тетрада XII на л. 80а
22.Ш.	Василий Анкирски	л. 85б (нач.), 109аб, 88а (край)	
23.Ш.	Никон и ученици	л. 88аб (нач.), 114а–115б, 16аб ⁴² , 89а (край)	нач. на тетрада XIII, л. 114а
24.Ш.	Предпразненство на Благовещение	л. 89б (нач.), 3аб, 6аб, 36аб ⁴³ (край), 91аб (нач.) ⁴⁴	край на тетрада XIII (?), л. 91б
25.Ш.	Благовещение	л. 38аб (нач.?), 41а–42б, 45а–46б, 34аб, 49аб, 52аб, 54аб, 56аб, 29аб, 32аб, 93б (край)	нач. на тетрада XIV (?), л. 38а
26.Ш.	Събор на арх. Гавриил	л. 93б (нач.), 64аб, 67а–б, 69аб, 73аб, ..., 94б (край)	край на тетрада XV, л. 69б; нач. на тетрада XVI, л. 73а
27.Ш.	Матрона	л. 94б (нач.), ..., 95а (край)	
28.Ш.	Иларион Нови и Стефан Чудотворец	л. 95аб (нач.), 97а–98б, ..., 103а–104а (край)	край на тетрада XVI, л. 97б; нач. на тетрада XVII, л. 98а
29.Ш.	Марко Аретусийски	л. 104аб (нач.), 107аб, 111а–112б (край)	нач. на тетрада XVIII, л. 111а
30.Ш.	Йоан Лествичник	л. 113аб (нач.), 116аб, 120аб, 118аб, 121а (край)	
31.Ш.	Ипатий Гангърски	л. 121аб (нач.), 20аб, 2аб, 139аб (край)	нач. на тетрада XIX, л. 20а

⁴² На този лист има отпечатък от заглавието на л. 89а.

⁴³ На този лист има отпечатък от заглавието, което е на л. 91а.

⁴⁴ По съдържание това е службата за Навечерие на Благовещение в събота или неделя, на Малка вечерня, но в заглавието е посочена дата 25 (Кс).

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

Зогр.	Библиотека на Зографската света обител, Света гора
НБИВ	Народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив
НБКМ	Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
РГБ	Руска държавна библиотека, Москва
Станковић, МСПЦ	Станковић, Р. Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање. Београд, 2003
Станковић, Плевља	Станковић, Р. Рукописне књиге манастира Свете Троице код Пљеваља. Београд, 2003
Цетиње	Цетински манастир, Черна гора
ЦИАИ	Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия, София

ЦИТИРАНИ РЪКОПИСИ

<i>Байчово евангелие</i>	ЦИАИ 11, Байчо граматик, 1577 г.
<i>Боянски поменик</i>	РГБ, Григ. ф. 87 (№ 1711), Йов Шишатовец, 1612 г.
<i>Данишлов пролог</i>	НБКМ 1042, йеромонах Даниил, 1620 г.
<i>318</i>	Зогр. 18, четириевангелие, Петър даскал (атрибуция), края на XVI в.
<i>3186</i>	Зогр. 186, четириевангелие, Петър даскал (атрибуция), началото на XVII в.
<i>НБ10</i>	НБКМ 10, псалтир, Байчо граматик, края на XVI в.
<i>НБ61</i>	НБКМ 61, четириевангелие (фрагмент), Петър даскал (атрибуция), 80-те – 90-те г. на XVI в. (?)
<i>НБ72</i>	НБКМ 72, четириевангелие, сръбско, XVI в.
<i>НБ76</i>	НБКМ 76, четириевангелие, йерей Йоан, Етрополе, 1658 г.
<i>НБ78</i>	НБКМ 78, четириевангелие (фрагмент), Петър даскал (атрибуция), 80-те – 90-те г. на XVI в. (?)
<i>НБ138</i>	НБКМ 138, миней за октомври, Петър даскал (атрибуция); анонимен книжовник; 1570–1580/90 г.; края на XVI – началото на XVII в.
<i>НБ139</i>	НБКМ 139, миней за ноември, 80-те – началото на 90-те години на XVI в; началото на XVII в.
<i>НБ141</i>	НБКМ 141, миней за февруари, Йов Шишатовец, 1608 г.
<i>НБ146</i>	НБКМ 146, миней за юни, началото на XVII в.
<i>НБ155</i>	НБКМ 155, миней за юли и миней за август, Петър даскал (?), втората половина на XVI в.
<i>НБ162</i>	НБКМ 162, миней за март, Йов Шишатовец (?), 1608 г.
<i>НБ165</i>	НБКМ 165, миней за септември, Петър даскал (атрибуция); Йов Шишатовец (?), началото – първото десетилетие на XVII в.
<i>НБ168</i>	НБКМ, миней за август, дяк Драгул, 1609 г.

- НБ169 НБКМ 169, миней за юли, Петър даскал (атрибуция); дяк Драгул (атрибуция), краят на XVI в.; първото десетилетие на XVII в.
- НБ186 НБКМ 186, октоих, XVI в.
- НБ277 НБКМ 277, сборник, дяк Драгул, 1605 г.
- НБ451/369 НБКМ 451/№ 369, миней за март (фрагмент), Йов Шишатовец (?), 1608 г.
- НБ451/389 НБКМ 451/№ 389, четириевангелие (фрагмент), Петър даскал (атрибуция), 70-те г. на XVI в.
- НБ876 *Етрополското евангелие*, НБКМ 876, Петър даскал (атрибуция), 1595 г.
- П27 НБИВ 27 (17), апостол, Петър даскал, 1598 г.
- Ц93 ЦИАИ 93, миней за април, Петър даскал (?), 1603 г.
- Цет8(9) Цетиџе 8 (9), четириевангелие, краят на XVI – началото на XVII в.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1977 Ангелов, Б. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София, 1977 [Angelov, B. *Iz istoriyata na starobalgarskata i vazrozhdenskata literatura*. Sofia, 1977].
- Ангелов 1981 Ангелов, Б. *Книжовна дейност на Йов Шишатовец*. – В: *Текстология средновековних јужнословенских књижевности* (= Научни скупови САНУ, 10, Одељење језика и књижевности, књ. 2). Београд, 1981, с. 321–334 [Angelov, B. *Knizhovna deynost na Yov Shishatovac*. – V: *Tekstologija srednjovekovnih južnoslovenskih književnosti*. Beograd, 1981, s. 321–334].
- Карджова 1995 Караджова, Д. *Археографски приноси за ръкописно книгохранилище на Зографския манастир в Света гора*. – *Археографски прилози*, 17 (1995), с. 225–245 [Karadzova, D. *Arheografski prinosi za rakopisno knjigohranilishte na Zografskia manastir v Sveta gora*. – *Arheografski prilozhi*, 17 (1995), s. 225–245].
- Мусакова 2011 Музакова, Е. *Даниил мазач*. – В: *Етрополската книжовна школа и българският XVII век*. Съст. Е. Мусакова, Е. Узунова. София, 2011, с. 172–188 [Musakova, E. *Daniil mazach*. – V: *Etropolskata knizhovna shkola i balgarskiyat XVII vek*. Sast. E. Musakova, E. Uzunova. Sofia, 2011, s. 172–188].
- Николова 1996 Николова, Св. *Ръкописите на Висарион Дебърски и текстовата традиция на Стария завет*. – В: *Българският шестнадесети век*. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век.

- София, 1996, с. 363–402 [Nikolova, Sv. Rakopisite na Visarion Debarski i tekstovata traditsia na Staria zavet. – V: Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XVI vek. Sofia, 1996, s. 363–402].
- Николова 2018
Н и к о л о в а, Б. *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България*. Т. 1. *Манастирите*. София, 2018 [Nikolova, B. Monashestvo, manastiri i manastirski zhiivot v srednovekovna Balgaria. T. 1. Manastirite. Sofia, 2018].
- Петкова 2011
П е т к о в а, Н. *За украсата и обкова на Етрополското четириевангелие*. – В: Етрополската книжовна школа и българският XVII век. Съст. Е. Мусакова, Е. Узунова. София, 2011, с. 189–204 [Petkova, N. Za ukrasata i obkova na Etopolskoto chetirievangelie. – V: Etopolskata knizhovna shkola i balgarskiyat XVII vek. Sast. E. Musakova, E. Uzunova. Sofia, 2011, s. 189–204].
- Радославова 2011
Р а д о с л а в о в а, Д. *Етрополският книжовен център: проблеми и перспективи на изследванията*. – В: Етрополската книжовна школа и българският XVII век. Съст. Е. Мусакова, Е. Узунова. София, 2011, с. 62–79 [Radoslavova, D. Etopolskiyat knizhoven centar; problemi i perspektivi na izsledvaniyata. – V: Etopolskata knizhovna shkola i balgarskiyat XVII vek. Sast. E. Musakova, E. Uzunova. Sofia, 2011, s. 62–79].
- Радославова 2020
Р а д о с л а в о в а, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар* (= Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina, 6). София, 2020 [Radoslavova, D. Balgarskata knizhnina ot XVII vek: tsentrove, knizhovnitsi, repertoar. Sofia, 2020].
- Райков 1971
Р а й к о в, Б. *Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в.* – Старобългарска литература, 1 (1971), с. 263–287 [Raykov, B. Yeromonah Daniil i Etopolskiyat knizhoven tsentar prez parvata polovina na XVII v. – Starobalgarska literatura, 1 (1971), s. 263–287].
- Райков и др. 1994
Р а й к о в, Б., Ст. К о ж у х а р о в, Х. М и к л а с, Хр. К о д о в. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. София, 1994 [Raykov, B., St. Kozhuharov, H. Miklas, Hr. Kodov. Katalog na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskia manastir v Sveta gora. Sofia, 1994].
- Ракић 2012
Р а к и ћ, З. *Српска минијатура XVI и XVII века*. Београд, 2012 [Rakić, Z. Srpska minijatura XVI i XVII veka. Beograd, 2012].

- Станчев 2003 С т а н ч е в, Кр. *Проблеми на типологията и терминологията на служебните минеи*. – В: Пътн достонть. Сборник в памет на Стефан Кожухаров. София, 2003, с. 132–142 [Stanchev, Kr. Problemi na tipologiyata i terminologiyata na sluzhebnite minei. – V: Pěti dostoiť. Sbornik v pamet na Stefan Kozhuharov. Sofia, 2003, s. 132–142].
- Станчева, Станчев 1963 С т а н ч е в а, М., Ст. С т а н ч е в. *Боянският поменик*. София, 1963 [Stancheva, M., St. Stanchev. Boyanskiyat pomenik. Sofia, 1963].
- Христова и др. 1982 Х р и с т о в а, Б., Д. К а р а д ж о в а, А. И к о н о м о в а. *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог*. Т. 1. София, 1982 [Hristova, B., D. Karadzhoва, A. Ikonomova. Balgarski rakopisi ot XI do XVIII vek, zapazeni v Balgaria. Svoden katalog. T. 1. Sofia, 1982].
- Христова и др. 1996 Х р и с т о в а, Б., Д. К а р а д ж о в а, Н. В у т о в а. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 5. София, 1996 [Hristova, B., D. Karadzhoва, N. Vutova. Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. T. 5. Sofia, 1996].
- Христова и др. 2004 Х р и с т о в а, Б., Д. К а р а д ж о в а, Е. У з у н о в а. *Бележки на българските книжовници X–XVIII в.* Т. 2. София, 2004 [Hristova, B., D. Karadzhoва, E. Uzunova. Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X–XVIII v. T. 2. Sofia, 2004].
- Цонев 1910 Ц о н е в, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. [Т. 1.] София, 1910 [Tsonev, B. Opis na slavyanskite rakopisi i staropечатni knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. [T. 1.] Sofia, 1910].
- Цонев 1920 Ц о н е в, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София, 1920 [Tsonev, B. Opis na slavyanskite rakopisi i staropечатni knigi v Plovdivskata narodna biblioteka. Sofia, 1920].
- Mošin 1973 М о š и н, V. *Anchor Watermarks* (= Monumenta Chartae Papyraceae historiam illustrantia, XIII). Amsterdam, 1973.
- Moussakova 2017 М о u s s a k o в а, Е. *Late Medieval South Slavonic Illumination in the Byzantine Context*. – Art Quarterly, 1 (2017), p. 35–44.

Moussakova 2021

M o u s s a k o v a, E. *An Unknown Fragment or the Manuscripts of Petŭr Daskal*. – In: *Fruits of Devotion: Essays in Honor of Predrag Matejic*. Ed. by M. A. Johnson and A. I. Sullivan (= *Ohio Slavic Papers*, vol. 11). Columbus, Ohio, 2021 (под печат).

Otašević, Rakić, Špadijer 2016 *The World of Serbian Manuscripts (12th–17th Centuries)*. Ed. by D. Otašević, Z. Rakić, I. Špadijer. Belgrade, 2016.

AN EARLY SEVENTEENTH-CENTURY COLLECTION OF MENAIA FROM THE VRATSA MONASTERY

(Summary)

Years ago the Bulgarian scholar Bonyo Angelov, writing on the manuscripts of the scribe Jov Shishatovac, suggested that his two menaia of 1608, copied in the Holy Trinity Monastery near Vratsa, were part of a larger collection requested by the abbot Varlaam. Another menaion from the collection was copied in 1609 by dyak Dragul in the same circumstances. Angelov's suggestion was justified when a further attribution of five menaia to the Vratsa set was made: two were assigned to Yov, one to Dragul and the last three to one or two anonymous scribes. All the manuscripts happened to be preserved in the National Library in Sofia. Conditionally grouped as regards their affiliation to either Yov's or Dragul's stile of handwriting, the latter closely follow a common model: the handwriting of a scribe who in my view could be identified as Peter *daskalos*, known by an apostolos of 1598 and to whom some more manuscripts have been attributed. The study of the menaia collection proved that a lectionary of a menaion (a selective menaion for September–November), presumably copied by Petar at about the 1580s or 1590s, was divided into smaller parts according to the services they comprised. These were complemented by the remaining daily services for the corresponding months and reworked into three single volumes. The September menaion was allocated to Yov, while those for October and November were entrusted to one, maybe two anonymous scribes.

The partial reconstruction of Vratsa menaia collection shows a rare example of a scribal and literary practice but what is more, the script introduced by Peter *daskalos*, or, as Dilyana Radoslavova argues, by another copyist, raises anew the question about the relations between the principal literary centres in the Bulgarian lands – Vratsa and Etropole monasteries – in the first half of the seventeenth century.

Keywords: Slavonic manuscripts; paleography; Yov Shishatovac; dyak Dragul; Petar *daskalos*; Etropole monastery; Vratsa monastery.

*Elissaveta Moussakova,
St. St. Cyril and Methodius National Library*